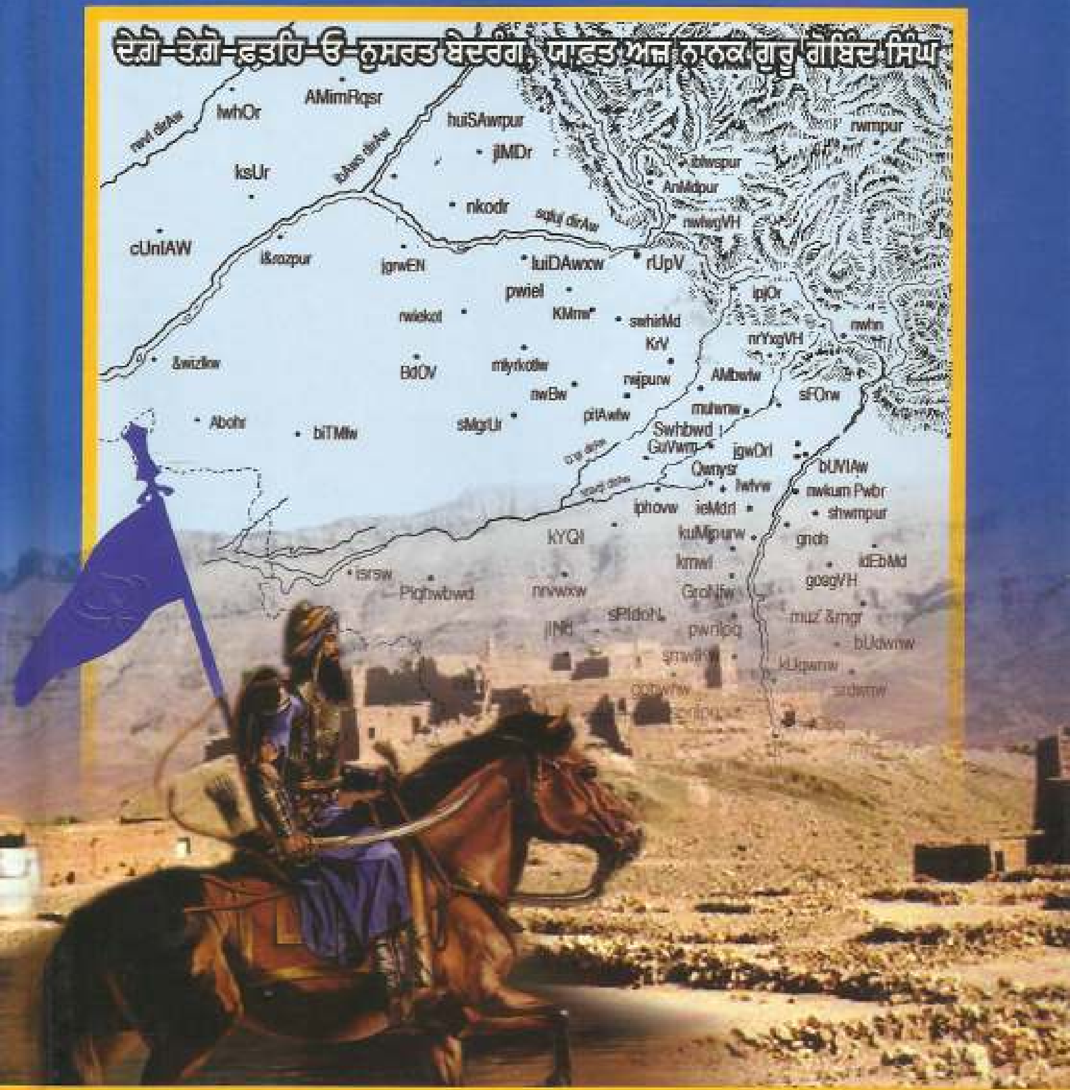
ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

ਡਾਕਟਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ

MAHAN SIKH JARNAIL BANDA SINGH BAHADUR
(Great Sikh General Banda Singh Baḥadur)
by
Dr Harjinder Singh Dilgeer
National Professor of Sikh History

 hsdilgeer@yahoo.com
ISBN 2-930247-40-1
Language= Punjabi

First Edition: 22.10. 2006
Second Edition 12.5.2010

Published by:
S. Surjeet Singh Chhadauri
Chairman
SIKH UNIVERSITY PRESS
Waremme, Belgium.
Email: thesikhuniversitypress@yahoo.com

Distributors:
SINGH BROTHERS
City Centre (opposite Main Bus Stand), Amritsar
Email: singhbro@vsnl.com
Tel: 00-91-1832-543965

Printed at:
PRINTWELL
146, Focal Point, Industrial Area, Amritsar.

Price: Rs 150

ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ

ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਬੰਗੇਸ਼ਰੀ

ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਭਗਤੂਕਾ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖ਼ਸ਼ੀ

ਬਜਰ ਸਿੰਘ ਰਾਠੌਰ

ਆਲੀ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ

ਕੁੰਵਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ

ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਦੇ ਮਹਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਸਾਰਿਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਈ

ਨੂੰ

ਨਿੱਘੀ ਅਕੀਦਤ ਵਜੋਂ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ

ਇਹ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਿੱਤੇ ਇਲਾਕੇ

ਸ੍ਰੀਨਗਰ
ਪੁਣਛ
ਰਾਜੌਰੀ
ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ
ਅਖਨੂਰ
ਚਿਨੈਣੀ
ਜਲਾਲਪੁਰ
ਜੰਮੂ
ਸਿਆਲਕੋਟ
ਬਸੋਹਲੀ
ਕਠੂਆ
ਪਸਰੂਰ
ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
ਪਠਾਨਕੋਟ
ਕਾਂਗੜਾ
ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
ਬਟਾਲਾ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
ਜਲੰਧਰ
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ
ਨਕੋਦਰ
ਲੁਧਿਆਣਾ
ਸਰਹਿੰਦ
ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ
ਨਾਭਾ
ਸਮਾਣਾ
ਪਟਿਆਲਾ
ਬਠਿੰਡਾ
ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ
ਕੈਥਲ
ਕਰਨਾਲ
ਸਿਰਸਾ
ਪਾਨੀਪਤ
ਜੀਂਦ
ਹਿਸਾਰ
ਸੋਨੀਪਤ
ਰੋਹਤਕ
ਦਿੱਲੀ
ਨਾਰਨੌਲ
ਮਥੁਰਾ

ਤਤਕਰਾ

ਤਆਰੁਫ਼

ਤਵਾਰੀਖ਼, ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ, ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਕਿਸੇ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਇਨਕਲਾਬ ਹੈ, ਇਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ, ਇਹ ਮੋਅਜਜ਼ੇ (ਕਰਾਮਾਤ) ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ।

ਇਹ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ, ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਸਮਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। 'ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੈਯੇ' ਵੀ ਤਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਪੈਗਾਮ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਹਾਂ! ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਹਿਸਟਰੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਸਲ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਜੋ ਹੁਣ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ) ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ 'ਹਿਸਟਰੀ' ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਲਿਖਾਰੀ, ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼, ਪੱਖਪਾਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ, ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ਿਰਕਾ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ, ਝੂਠ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਖੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆ ਕੇ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਰੇਪ ਸੀ। ਉਂਵ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਤਵਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਧੁੰਧਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਬਣੇ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਨ (ਭਾਈ) ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ (ਗਿਆਨੀ) ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਪੌੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਕਬੂਲ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਞ ਹੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਅਤੇ ਧੜੇਬੰਦਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣਾ ਗਿਆ।

ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਹੰਦਾਲੀਏ (ਬਿਧੀਚੰਦੀਏ) ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮੀਣੇ (ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ) ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਵਰਗੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਠੇਰਿਆਂ (ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ) ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣ ਜਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਝੂਠ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜਿਆ। '*ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ*' ਦੇ ਗੁਮਨਾਮ ਲੇਖਕ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ' ਵਿਚ,

ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬੇਸਮਝੀ ਕਾਰਨ, ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ (*ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ*) ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਮਸਾਲਾ ਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਹਾਂ! ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਸਹੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। (ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਕਰ ਗਏ ਉਹ ਕਮਾਲ ਹੀ ਹੈ)। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ '*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ*' ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧੇਰਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫ਼ਿਲੌਰੀ (*ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ*) ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਸ਼ਰੇਆਮ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ (*ਟਰਾਂਸਫ਼ਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ*) ਤੇ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ (*ਐਵੋਲੂਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ*) ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਰ ਗਏ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੇਖਕ ਦੌਲਤ ਰਾਏ (*ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ*) ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਵੱਡਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਹਿੰਦੂ' ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੂ ਚਾਪਲੂਸੀ ਭਰੇ ਤੇ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲੇ ਫ਼ਿਕਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੇਖਕ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੰਮ ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਖੋਟ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਦਰ ਨਾ ਪੁਆ ਸਕਿਆ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਪਲਾਨਿੰਗ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਵਿਗਾੜਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗ਼ਲਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਗੂ ਡਬਲਯੂ. ਏਚ. ਮਕਲਾਊਡ ਸੀ। ਮਕਲਾਊਡ ਬੇਅਰਿੰਗ ਯੂਨੀਅਨ ਕਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ: ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ, ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਝੂਠ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕਰਨਾ। ਈਸਾਈ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਸਰਪਰਸਤੀ ਨਾਲ ਮਕਲਾਊਡ ਨੂੰ ਪਗੜੀਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਏਜੰਟ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਆਈ। ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ਹਰਜੋਤ ਓਬਰਾਏ, ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਮਾਨ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਵਗ਼ੈਰਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਕਮਾਲ ਵੇਖੋ!

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਮਾਨ, ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰਾਂਟਾਂ, ਸਿਰੋਪਾਓ ਅਤੇ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਏਡੇ ਭੋਲੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦੌਲਤ ਰਾਏ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ', ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਛਾਪਣਾ ਸੀ, ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਪੀਆਂ ਆਪ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਪੰਥਕ' ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਖੌਟਾ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਰਿੀ। ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰਬਿਲਾਸਾਂ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖ਼ੂਬ ਛਪੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕੀਆਂ। ਪਰ, ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇੰਞ ਹੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਕਮਾਲ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਜਰ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ (*ਸਿਖਜ਼ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ*) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲਿਖਿਆ (ਕੁਲ 65 ਸਫ਼ੇ) ਅਤੇ 1947 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਉਂਞ ਉਸ ਨੇ 1978 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। 2004 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੈਨਰ ਹੇਠ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੇ, 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ' (ਸੰਪਾਦਕ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ-ਖੜਕ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਝੂਠ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ, ਪਰ ਸੁਹਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ (ਚੌਧਰੀਆਂ) ਤੇ ਕੱਚਘਰੜ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੱਚੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹਨ: **ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ; (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਰਾਜ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ; ਹੇਮਕੁੰਟ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ; ਪੁਰੇਵਾਲ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕੈਲੰਡਰ ਨੂੰ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਕੈਲੰਡਰ ਆਖ ਕੇ ਆਪਣਾਉਣਾ; ਤਿੰਨ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਿਛੋਕੜ ਹੇਠ 'ਦੇਵ' ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਸਾਏ ਨਗਰਾਂ, ਬਾਣੀਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਅੱਗੇ 'ਸ੍ਰੀ' ਲਫ਼ਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ; ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ; ਸਿੱਖ ਝੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪੀਲਾ/ਕੇਸਰੀ/ਭਗਵਾ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਖੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਨ-ਰੰਗੇ ਕਰ ਦੇਣਾ; ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨਾ 'ਦੇਗੋ-ਤੇਗੋ ਫ਼ਤਹਿ...' ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ 'ਦੇਹਿ ਸ਼ਿਵਾ ਬਰ...' ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ; 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ' ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਹੁਦਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ** ਵਗ਼ੈਰਾ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਜੀਦਾ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਥ ਦਰਦੀਆਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਊਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸੰਜੀਦਾ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਰਹੇਗੀ। ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ, ਯਕੀਨਨ ਨਿਭਾਵਾਂਗੇ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ (1915) ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲਿਖਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ 1935 ਵਿਚ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ।। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੋ ਕੁ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਚਾਂਦਲਾ ਜੀ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤ ਚੱਲਿਆ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ; ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਹੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਲੱਭੀ ਹੈ। *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਵਿਚ ਕਈ ਕੁਝ ਬੇਸ਼ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਮੈਂ ਉਸ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਤੱਤ ਤੇ ਬੰਦਈ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।

ਇਸ ਨਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕੈਟ ਲਵਸ਼ਿੰਦਰ ਡਲੇਵਾਲ, ਬਦਕਾਰ ਰਣਜੀਤ ਰਾਣਾ (ਜੋ ਬ੍ਰਿਮਿੰਘਮ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ 'ਸਾਹਿਬ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾ, ਪੰਜ ਸੌ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ, ਛਾਪਦਾ ਹੈ) ਤੇ ਵਿਭਚਾਰੀ ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਜਗਬੀਰ (ਪੰਜਾਬ ਰੇਡੀਓ ਲੰਡਨ ਵਾਲਾ) ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਪਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆ ਸਕੇ ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਠੱਗਾਂ, ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਪਛਾਣ ਹੈ।

- ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ

ਜ਼ਿਕਰੇ-ਯਾਰਾਂ

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸੱਜਣ ਬੜੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ:

ਡਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਸ: ਗੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਪੁਰਾ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੌਣੀ (ਬੈਲਜੀਅਮ), ਸ: ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਾਡਲਾ (ਸਪੇਨ), ਸ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਨੀ ਤੇ ਮੈਡਮ ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ ਸਾਹਨੀ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਸ: ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਨਾਰਵੇ, ਗਿ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜਾਚਕ, ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਣਖੀ, ਡਾ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਚਨ, ਸ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਮੋਹਾਲੀ, ਸ: ਜਸਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਬਈ (ਹੁਣ ਮੋਹਾਲੀ), ਸ: ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਸ: ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਸ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਧਵਨ LIC, ਸ: ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ, ਸ: ਦਿਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਕਲਕੱਤਾ), ਸ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਸ: ਗੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਧਨੌਲਾ, ਡਾ: ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਝਬਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਕਨੇਡੀਅਨ ਬਾਈ 'ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਿਰ', ਕਰਨਲ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਮੋਹਾਲੀ), ਗਿਆਨੀ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸੋਲਖੀਆਂ (ਮੋਹਾਲੀ), ਸ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਦੀ ਉਤਰਾਂਚਲ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਾਲੇ, ਸ: ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ: ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੱਤੋਵਾਲ ਤੇ ਬੀਬੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਘੁਮਾਣ), ਸ: ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੰਡਲ, ਸ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਮਟਵਾਣੀ, ਬੀਬੀ ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੰਧੂ (ਪੰਮੀ ਸਿੱਧੂ), ਡਾ: ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਇੱਬਨ ਕਲਾਂ), ਬੀਬੀ ਜਗਮੋਹਣ ਕੌਰ (ਬੱਸੀ ਪਠਾਣਾਂ)।

(ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ): ਸ: ਜਸਜੀਤ ਸਿੰਘ ਟੋਨੀ, ਮੇਅਰ ਸ: ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਬਾਰਕਿੰਗ, ਬੀਬੀ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚਾਹਲ ਸਾਊਥਾਲ, ਸ: ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਚਾ ਬਾਰਕਿੰਗ, ਸ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ ਰੇਡੀਓ, ਲੰਡਨ), ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਅਣਖੀ ਲਿਵਰਪੂਲ, ਸ: ਜਮੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਸਤਚਿਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕੋਲਾਹਾ (ਤਿੰਨੇ ਬਰਿਸਟਲ)।

(ਕਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ): ਡਾ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਐਡਮਿੰਟਨ ਤੇ ਸ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਨੀਪੈਗ; (ਟਰਾਂਟੋ-ਬਰੈਂਪਟਨ ਤੋਂ:) ਸ: ਬਲਕਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਮੱਘ, ਸ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ, ਸ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸ: ਸਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਤਿੰਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ, ਟਰਾਂਟੋ); ('ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਡਾਟ ਕਮ' ਦੇ:) ਸ: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸੀਸਾਗਾ, ਸ: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਕੇਂਬਰਿਜ, ਸ: ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ IBM, ਸ: ਤਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ, ਸ; ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ, ਸ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ; (ਮੌਂਟਰੀਆਲ ਤੋਂ:) ਸ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਤਰ; (ਸਰੀ-ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ:) ਸ: ਸੌਦਾਗਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਸ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸ: ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ, ਸ: ਪਰਵਕਾਰ ਸਿੰਘ; (ਕੈਲੇਫ਼ੋਰਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ:) ਸ: ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ।

ਪੰਥ ਰਤਨ ਸ਼ਹੀਦ ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖੁੱਡੀਆਂ, ਸ: ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਰਤਨ ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਫ਼ਖ਼ਰੇ ਕੌਮ ਸ. ਜਗਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਸ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਨਿਊਯਾਰਕ), ਅੰਬੈਸਡਰ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਸ. ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ (ਕਲਕੱਤਾ), ਪ੍ਰੋ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਯਾਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ।

ਸ: ਗੁਰਸਾਗਰ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਘ ਬਰਦਰਜ਼), ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸਿੱਖ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਸ: ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ ਪ੍ਰੈਸ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਵਕਤ ਲਿਖਣੋ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਕਬੂਲਨਾਮਾ

ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਛਾਪ ਸਕਦਾ ਜੇ ਕਰ ਡਾ: ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ (ਸਪੋਰਟਸ ਮਨਿਸਟਰ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ) ਮੈਨੂੰ ਸੁਸਤ ਹੋਏ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੇ ਨਾ, ਅਤੇ, ਜੇ ਕਨੇਡਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ 'ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਿਰ' ਅਤੇ ਡਾ: ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ (ਹੈੱਡ ਪੰਜਾਬ ਹਿਟੋਰੀਕਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ) ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਦੇਂਦੇ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਕਮਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦਾ ਇਕ ਸੱਚਮੁਚ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੀਵਿਆ, ਵਿਚਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਅਸਲ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦੀ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ (ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਹੀਰੋ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਅਕਤੂਬਰ 1670 ਦੇ ਦਿਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ ਦੇ ਪੁਣਛ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਜੌਰੀ (ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੋਂ 275 ਤੇ ਜੰਮੂ ਤੋਂ 163 ਕਿਲੋਮੀਟਰ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 2800 ਫ਼ੁਟ ਉਚਾ ਹੈ) ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦੇਵ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਘੋੜਸਵਾਰੀ, ਕੁਸ਼ਤੀ, ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣਾ, ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਖੇਡਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ। ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹਿਰਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਹਿਰਨੀ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿਰਨੀ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੜਫ਼-ਤੜਫ਼ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਵੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧੂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਰਾਗੀ-ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਆ ਜਾਣ, ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਰਖ ਦਿਤਾ।

ਪਰ, ਸਾਧੂ ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ। ਇਕ-ਅੱਧ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ, 29 ਮਾਰਚ 1685 ਦੇ ਦਿਨ, ਉਹ ਕਸੂਰ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰਾਮ ਥੰਮਣ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਰਾਮ ਦਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਦਾਸ ਵੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਨਾਸਕ ਨਗਰ ਕੋਲ ਪੰਚਬਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂਤਰਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਯੋਗੀ ਔਘੜ ਨਾਥ (ਬਾਬਾ ਲੂਣੀਆ) ਕੋਲ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। 1691 ਵਿਚ ਔਘੜ ਨਾਥ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਕਈ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਅਕਸਰ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਫ਼ਰਵਰੀ 1695 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਖੁਰਵੱਧੀ (ਹੁਣ ਡੇਹਰਾਦੂਨ), ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਹਰਦੁਆਰ ਤੇ ਕਨਖਲ ਵੱਲ ਗਏ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਵੀ ਉਧਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਰਾਗ ਤੇ ਯੋਗ ਛੱਡ ਕੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਰ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਹਰਦੁਆਰ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਨੰਦੇੜ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਤਗੜਾ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਤੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਟੌਹਰ-ਟੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਦੂਜੇ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜਨਮ

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਚਲਦੇ-ਚਲਦੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ (ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਹੰਦ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ) ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ

ਦੀ ਭੇਜੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਪੁੱਜ ਗਈ (*ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਸਕਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਈਰਾਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਸੀ*)। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਬਦਲ ਗਏ। ਤਾਪਤੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਲਾਪੁਰ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਜੁਲਾਈ 1708 ਦੇ ਪਿਛਲੇ-ਅੱਧ ਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਦਲੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਵੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਸੀ। ਵਾਪਿਸ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਕਰੇ ਝਟਕਾ ਕੇ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਛਕਾਇਆ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਤਾਂ ਹਿਰਨੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਕਰੇ ਝਟਕਾਉਣ ਦਾ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਪਰ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਾਧੂ ਤੇ ਯੋਗੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦਾ ਪਲੰਘ (ਜਿਸ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ) ਵੀ ਮੱਲ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਏ। ਬੇਵੱਸ ਹੋਏ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।" ਇਸ 'ਤੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੋਲਿਆ, "ਗ਼ਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਆਪ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਨੇ ਸੀ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਹੈ।" ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਕ ਦਫ਼ਾ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਔਘੜ ਨਾਥ ਜੋਗੀ, ਨਾਸਕ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਖ ਉਠਾਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਆਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।" ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਹਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਮੈਂ ਉਹੀ ਹਾਂ।" ਇਸ 'ਹਾਂ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਝੁਕਾ ਕੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਤੁਸਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਜਾਨਵਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੇ ਸਨ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੈਸ਼ਨੂਆਂ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਮਾਰੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜਾਨਵਰ ਮਰਨ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਇਹ ਡੇਰਾ ਭਿੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਰੋਜ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕੋਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹਾਂ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਤਰ੍ਹਬਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਦਿਲੋ-ਜਾਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ **ਬੰਦਾ** ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਦੱਸੋ।" ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਸਕੁਰਾਏ, ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਬੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਤਾਬਿਆਦਾਰੀ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ।"

ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਣ-ਤਾਣ ਤਜ ਕੇ, ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਫੇਰ ਆਖਿਆ,"ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਰ 'ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਜਨਮ, ਧਰਮ, ਕਰਮ, ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਭਰਮ ਸਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।" ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਫੇਰ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰਫ਼ ਦੀ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ।" (ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*)।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣਾ

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ, 4 ਸਤੰਬਰ 1708 ਦੇ ਦਿਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲਈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤ ਮੁਬਾਰਕ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਘਾ, ਕਿਰਪਾਨ, ਕੜਾ, ਕਛਹਿਰਾ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ-ਕੇਸਕੀ ਸਜਾ ਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ 'ਅਕਾਲ! ਅਕਾਲ!' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾ ਕੇ ਆਸਮਾਨ ਗੂੰਜਾ ਦਿੱਤਾ। *(ਲੇਖਕ ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੋਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ)*।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਹੇਠ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ 'ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਝੂਠ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਨੇ, 1925 ਵਿਚ, ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ* ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।(ਇਹ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਕੁੱਲ ਚੋਂ ਦਸਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾ ਨੰਦ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਛੇਵੇਂ ਥਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਜੰਤੀ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁਤਰ, ਕਬੂਲਾ ਦਾ ਪੋਤਾ ਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਸੀ)। ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੇਖਕ ਦੌਲਤ ਰਾਏ ਆਰੀਆ ਨੇ *ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ* ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼* (ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ) ਵਿਚ ਇਹੀ ਝੂਠ ਪਰਚਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਿਰਕੂ ਲਿਖਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੀਮ-ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਸਾਰੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ, ਝੂਠ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵੇਰਵਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* (1790) ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਜੋ ਉਪਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਬਾਰਕੁੱਲਾ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ* (1714), ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅੰਸਾਰੀ ਦੀ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰੀ* (1788), ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ *ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ* (1836), ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਫ਼ਤੀ ਦੀ *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* (1854), ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਵਢੇਰਾ ਦੀ *ਚਾਰੇ ਬਾਗ਼ੇ ਪੰਜਾਬ* (1855), ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਦੀ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ* (1881), ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ ਦੀ *ਕਿਤਾਬੇ ਹਿੰਦ* (1885), ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਦੀ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ*, ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ ਦੀ *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਏ ਇਟਸ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼* ਵਰਗੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਦੀ '*ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ*' (1769), ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ '*ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*' (1808, 1841), ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਖ਼ਾਲਸਾ* (1880) ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਹੁਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਹੁਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (*ਗੋਸ਼ਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ*), ਬੇਨੀ ਪਰਸਾਦ (*ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*), ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮ ਸਿੰਹ (*ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*), ਸੁਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ (*ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*) ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ (*ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੈਕਟਸ*), ਮੈਕਗਰੇਗਰ (*ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼*), ਸੀ. ਐਚ. ਪੇਅਨ (*ਦ ਸਿੱਖਜ਼*) ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੈਰਾਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਂਞ ਵੀ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਹੁਲ ਨਾ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਜਾਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਹੋਣਾ ਸੀ। *ਤਵਾਰੀਖ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਮਾਧੋ ਦਾਸ (ਜਾਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ) ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ। ਜੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਾ ਬਣਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਲੱਖਾਂ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਪੜੇ ਨੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਚੁਕੇ, ਬੇਮਾਅਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਅ ਰਹੇ, ਇਕ ਨਕਾਰੇ ਜਿਹੇ, ਪਾਖੰਡੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰੇ ਹੋਏ, ਬੈਰਾਗੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਦਾ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਹੀਰੋ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ)। ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕੇ, ਹਿਰਨੀ ਤੇ ਬਕਰੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਤਰਬ੍ਹਕ ਜਾਣ ਵਾਲਾ 'ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਉਰਫ਼ ਲਛਮਣ ਦਾਸ' ਇਕ ਦਲੇਰ, ਨਿਡਰ, ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੈਰਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕਿਆ ਪਰ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਅਜ਼ੀਮ ਹਸਤੀ ਬਣ ਗਿਆ।*

ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1708 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕ ਵੀ ਬੈਰਾਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਉਂਞ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੈਰਾਗੀ ਨਹੀਂ ਉਠਿਆ, ਜੋ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨੇਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਠ ਸਕੇ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬੈਰਾਗੀ ਉਦੋਂ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਇਹ ਬੈਰਾਗੀ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬਕਾ ਬੈਰਾਗੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਫ਼ ਤਕ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ (ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਮਰਹੱਟਾ ਦਾ ਜੁਆਈ ਵੀ, ਮਰਨੋਂ ਡਰਦਾ, ਮੁਸਲਮਾਣ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ)।

ਪਾਹੁਲ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ (ਮਾਧੋ ਦਾਸ) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਪੁੱਜਣ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਦਨੀਅਤੀ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦੱਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ

ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵੇਲਾ ਉਦਾਸ ਜਾਂ ਨਿਮੋਝੂਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕਰੋ।" ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਸਬਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਰਵਾਨਗੀ

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬੰਗੇਸ਼ਰੀ ਦਾ ਟਾਂਡਾ (ਵਪਾਰਿਕ ਕਾਫ਼ਲਾ) ਵੀ ਉਧਰੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੰਦੇੜ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਦੇ ਦਿਨ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਾਲ ਭੇਜੇ। (ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ '*ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*' ਅਤੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਸਲ ਨਾਂ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਪਰਚਾਰੇ ਹੋਣ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨੀਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜ ਤੀਰ ਵੀ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੈਗ਼ਾਮ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਸਾਥ ਦੇਣ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਮਿਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਦੇਸ (ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਲੰਘ ਕੇ ਮੰਦਸੌਰ, ਅਜਮੇਰ,

ਫੁਲੇਰਾਂ, ਚੁਰੂ, ਭਰਤਪੁਰ ਵਗੈਰਾ ਵਿਚ ਪੜਾਅ ਕੀਤੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ, 15-16 ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤੈਅ ਕਰ ਕੇ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਂਗਰ ਦੇਸ ਵਿਚ, ਪਰਗਣਾ ਖਰਖੌਦਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਰਖੌਦਾ ਪਰਗਣਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ (ਖਰਖੌਦਾ ਤੋਂ 13 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ) ਸੇਹਿਰੀ ਅਤੇ ਖਾਂਡਾ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ (ਖਰਖੌਦਾ, ਸਾਂਪਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ, ਸਾਂਪਲਾ ਤੇ ਸੋਨੀਪਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 40 ਤੇ ਰੋਹਤਕ ਤੋਂ 33 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ)। ਉਦੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਤੇ ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਭੇਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਉਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਕਸ਼ਨ ਸੋਨੀਪਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੋਨੀਪਤ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਡਰਦਾ-ਮਾਰਾ ਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲੁੱਟ ਲਏ ਪਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਹੁਣ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤ ਰਕਮ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੋਨੀਪਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਨਾ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਜੇ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਖੋਹਣਾ

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਾ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕੈਥਲ ਤੋਂ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਬਹੂਣ (ਭੂਣ) ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹੂਣ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲਿਆ ਰਹੇ ਅਮਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾੜੇ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਚਾਣਕ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ਤੇ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਭੱਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕੈਥਲ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਆਮਿਲ (ਛੋਟਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ) ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੈਥਲ ਦਾ ਆਮਿਲ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਾ। ਕੈਥਲ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ

ਉਹ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਅਤੇ ਖੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇੜੇ ਆਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਆਮਿਲ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਦਾਰੀ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਆਮਿਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਥਲ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕੁਝ ਹੀ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਲਾ-ਖਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਰਨੌਲ, ਭਿਵਾਨੀ, ਹਿਸਾਰ ਵਗ਼ੈਰਾ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਰਹੇ। ਦੂਜਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਣਾ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਗਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਣਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪਲਾਨ ਬਣਾਇਆ।

ਸਮਾਣਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਮਾਣਾ ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1360 ਵਿਚ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਮਾਣਾ ਨਗਰ ਦੀ ਅਹਮੀਅਤ ਘਟ ਗਈ। ਫਿਰ

ਵੀ, 1709 ਵਿਚ ਵੀ, ਇਸ ਦੇ ਨੌਂ ਪਰਗਨੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 22 ਉਮਰਾ (ਅਮੀਰ ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ) ਤਾਂ ਉਹ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਪਾਲਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ (ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਅਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ)। ਪਰ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ।

ਸਮਾਣਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੰਧ ਵੀ ਸੀ। 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੱਲਾਦ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਨਿੱਕੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਸਈਅਦ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਨੇ ਹੀ, 12 ਦਸੰਬਰ 1705 ਦੇ ਦਿਨ, ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ 4 ਦਸੰਬਰ 1705 ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਕਲੀ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਹੁਸੈਨ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ "ਜੱਲਾਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ" ਆਖ ਕੇ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

26 ਨਵੰਬਰ 1709 ਦੇ ਦਿਨ ਤੜਕਸਾਰ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਅਚਾਣਕ ਹੀ ਸਮਾਣੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੁਝ ਹੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਨਗਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੁਕਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਜੱਲਾਦ ਸੱਯਦ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ

ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਨੁਮਾ ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਮਲੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਨੁਮਾ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਯਦ ਮੁਗ਼ਲ ਅੰਦਰ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਗਏ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਤੜਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਸਮਾਣਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਕਈ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਸੱਯਦ ਤਾਂ ਜਾਨ ਤੋੜ ਕੇ ਲੜੇ ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਅਜੇ ਸ਼ਾਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਸੱਯਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਚੇ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮਸੀਤ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਣਾ ਵਿਚ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਦਰਜਨ ਮਸੀਤਾਂ, ਮਕਬਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਈਮਾਰਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਮੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮੌਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਣਾ ਦੇ ਆਮ ਕਿਰਸਾਨ ਸੱਯਦਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੱਯਦਾਂ, ਪਠਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬਦਲੇ ਲਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਗੁੱਸਾ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਅਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਸਮਾਣੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ, ਹੀਰੇ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਰੁਪੈ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਘੋੜੇ ਹਾਸਿਲ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਕੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਲਾ ਤੇ ਘੋੜੇ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ

ਵੱਡੇ ਨਗਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਮਾਣੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰੋਲ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਪਰਵਾਰ 'ਚੋਂ) ਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣਾ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਰੀਜ਼ਰਵ ਕਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਦਸ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ:

"*ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤ ਤੋਂ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਬੰਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਹਰ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਠਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨੀ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।*" (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, *ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ*, ਚੈਪਟਰ 2, ਸਫ਼ਾ 660)।

ਸਮਾਣਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮੀਰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਥਾਨੇਸਰ, ਮੁਰਤਜ਼ਾਪੁਰ ਤੇ ਪਿਹੋਵਾ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਘੁੜਾਮ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸਮਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੁੜਾਮ (ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਕੁਹਰਾਮ) ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸਨੌਰ (ਸਮਾਣਾ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 28 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ) 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੌਲਤ ਤੇ ਅਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਘੁੜਾਮ ਵਲ (ਸਨੌਰ ਤੋਂ 20 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਘੁੜਾਮ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਿਲਾ ਬੜੀ ਅਹਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਿੱਤਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਘੁੜਾਮ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘਮਸਾਣ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਜਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ। ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਘੋੜੇ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। (ਹੁਣ ਘੁੜਾਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹੀ ਬਚੀਆਂ ਹਨ)।

ਠਸਕੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਘੁੜਾਮ ਜਿੱਤਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਇੱਥੋਂ ਹੋਰ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ, ਠਸਕਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਠਸਕਾ ਮੀਰਾਂ ਜੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਈਅਦ, ਮੁਗ਼ਲ, ਸ਼ੇਖ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਪੀਰ' ਹੋਣ ਦਾ ਪਾਖੰਡ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਗ਼ੈਬੀ ਤਾਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਝੂਠਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਸੋਮਨਾਥ ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਹਮਲੇ (1027) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਏਮਨਾਬਾਦ 'ਤੇ ਹਮਲੇ (1520) ਵੇਲੇ ਪਠਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਅ ਸੀ। (ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋ: 'ਬਾਬਰਵਾਣੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)। ਜਿਵੇਂ ਗ਼ੌਰੀ ਜਾਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਪਠਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ ਹੁਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਪੀਰਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ 'ਕਾਲੇ ਇਲਮ' ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਠਸਕੇ ਦਾ ਇਕ ਪੀਰ ਜ਼ਾਫ਼ਰ ਅਲੀ, ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘਾਹ ਲੈ ਕੇ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ "ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗਊਆਂ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਓ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ "ਗਊ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਆਫ਼ੀਨਾਮਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮਾਸੂਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਵਾਂਗੇ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵਾਂਗੇ।" ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਜ਼ਾਲਮ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ (ਮਾਰਕੰਡਾ)

ਠਸਕੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਇੱਥੋਂ ਉਹ, ਮਾਰਕੰਡਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਨਗਰ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ (ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਧਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਟੱਬਰ ਸਣੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬਚੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਦਾਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਘੋੜੇ, ਅਸਲਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਚਲ ਪਿਆ।

ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਨਗਰ ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਲਏ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ 2000 ਫ਼ੌਜੀ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਰਲੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜ ਗਏ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਕ ਤੋਪ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਹੌਲੇ ਕੀਤੇ।

ਕੁੰਜਪੁਰਾ ਤੇ ਹਮਲਾ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ) ਦਾ ਇਕ ਜਾਸੂਸ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਂਦਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਵੇ।" ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਕੁੰਜਪੁਰਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਠਸਕਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੁੰਜਪੁਰਾ (ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ 15-16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ, ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਕੁੰਜਪੁਰਾ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਪਰ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁੰਜਪੁਰਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਦਮ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ। ਮਾਰ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪਠਾਣ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭੱਜ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜਾ ਅਸਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਨਗਰ ਦੁਮਾਲਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਪੂਰੀ ਦੀ ਜਿੱਤ

ਪੁਆਧ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਪੂਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਨਗਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਵੀ ਇਕ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਨੂੰਹਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਬਰ-ਜ਼ਨਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਢਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਧੀ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਮਗਰੋਂ ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਭੋਗਣ ਮਗਰੋਂ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਮ ਭੁੱਖ ਏਨੀ ਘਟੀਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਗਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਚੁਕਵਾ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਂਗ ਦੌਲਤ ਵੀ ਖ਼ੂਬ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੌਲਤ ਦਾ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਪੂਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪੂਰੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਔਰਤਾਂ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਬੁਰਛਾਗਰਦ ਫ਼ੌਜ, ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਗੁੰਡੇ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਕਦਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਸੜ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਢੌਰਾ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ

ਸਢੌਰਾ ਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਰੀਦ ਸਈਅਦ ਬਦਰੁੱਦੀਨ (ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ 'ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਆਖ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਪੂਰੀ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 35 ਤੋਂ

40 ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜੈਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਉਹੀ ਸਨ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਖੜੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਨਗਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਕਈ ਨਵਾਬ, ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਅਮੀਰ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘਾਹ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ।

ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਇਕ ਬੜੀ ਔਖੀ ਮੁਹਿਮ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਜ਼ਾਏ-ਮੌਤ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ ਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਹੱਥ ਲੱਗੇ।

ਸਢੌਰੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਟਿਕੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਘੋੜੇ ਚਰਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਊਠ ਦੂਰੋਂ ਭੱਜਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਇਕ ਰਾਹਗੀਰ ਤੋਂ ਇਕ ਬਾਂਸ ਖੋਹ ਕੇ ਊਠ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਂਸ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਕਿਸੇ

ਵਜ਼ੀਰ-ਅਮੀਰ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਰਹੰਦ) ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਈ ਰੱਖਾਂਗੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਤੁਸੀਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਕੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?" ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ "ਮੌਤ"। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਹਗੀਰ ਤੋਂ ਫੜੀ ਚਿੱਠੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵਜ਼ੀਰ-ਅਮੀਰ ਕੰਬ ਗਏ ਅਤੇ ਗਿੜਗਿੜਾ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਮੰਗਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਏਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ।" ਇਸ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੌ-ਡੇਢ ਸੌ ਬੰਦੇ, ਜੋ ਅਸਲ ਮੁਜਰਿਮ ਸਨ, ਪੀਰ ਜੀ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਭੱਜੇ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਜੰਦਰਾ ਲਵਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੇਈਮਾਨ ਅੰਦਰ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ, ਖ਼ੁਆਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਢੌਰੇ ਵਿਚ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੇੜਿਆ। **ਅੱਜ ਵੀ ਸਢੌਰਾ ਵਿਚ ਕੁਤਬੁਲ ਅਕਤਾਬ (ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ) ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਤੇ ਗੰਜੇ-ਇਲਮ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ 1709 ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।**

ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਵੰਬਰ 1709 ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਢੌਰੇ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨੀਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਫਹਿਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵਾਸਤੇ ਇਕ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਟੋਡਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਤ ਲਿਖੇ। (ਉਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੰਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ ਕਿਤਾਬ '*ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਕੈਲੰਡਰ*')।

ਮੁਖ਼ਲਿਸਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸਢੌਰਾ ਤੋਂ 15-20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਸੋਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਪਿੰਡ ਪੰਮੂ ਅਤੇ ਡਸਕਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਠਾਣ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਸੀ) ਨੇ 1650-55 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ (ਇਹ ਮੁਖ਼ਲਿਸਗੜ੍ਹ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸਪੁਰ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਸੀ)। ਸਮਾਣਾ, ਘੁੜਾਮ, ਸਨੌਰ, ਠਸਕਾ, ਕੁੰਜਪੁਰਾ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਦ੍ਹਾਮਲਾ, ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ, ਕਪੂਰੀ ਅਤੇ ਸਢੌਰਾ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫ਼ਰਵਰੀ 1710 ਵਿਚ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਮੁਖ਼ਲਸਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਵਾਧੂ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਵੀ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਖੱਡਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਖ਼ਲਸਗੜ੍ਹ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਰਖ ਦਿਤਾ।(ਮੁਖ਼ਲਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਡਾਬਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾਬਰ ਉਸ ਜਗਹ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਵੇ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਾਸੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਸਨ। ਡਾਬਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨੀ* ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਹੁਣ ਤਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇਲਾਕਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ 28 ਪਰਗਨੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਮਦਨ 52 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਾਵਨੀ ਸਰਹੰਦ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਯਮਨਾ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਸੀ। ਹੁਣ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਗਲਾ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਐਕਸ਼ਨ ਸੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ। ਇਧਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੁੰਜਪੁਰਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹੰਦ

'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵੇਲੇ ਛੱਤ-ਬਨੂੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਠਾਨ ਭਰਾਵਾਂ, ਰੰਘੜਾਂ ਅਤੇ ਬਲੋਚਾਂ ਨੂੰ) ਫ਼ੌਜ 'ਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਦਦ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਣੇ ਇਸ ਜਹਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜੰਗ

ਮਈ 1710 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਥ ਵਾਸਤੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪੜ (ਹੁਣ ਰੋਪੜ) ਰਾਹੀਂ ਛੱਤ-ਬਨੂੜ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਖੌਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ *'ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ'* ਆਖਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮਾਝੇ ਵੱਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਰਾ (ਖ਼ਿਜਰ ਖ਼ਾਨ) ਅਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ (ਵਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼) ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰੋਪੜ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਰੋਪੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਪਿੰਡ ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਲੇਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਜੰਗ ਹੋਈ (ਉਦੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਸੀ)। ਭਾਵੇਂ ਮਲੇਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹੁ-ਫੁੱਟਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਮਲੇਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹੁਣ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜੀਆਂ। ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਗੋਲੀ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਲੇਰੀਏ ਦੇ ਭਰਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਆ ਵੱਜੀ ਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ

ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਠਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭਤੀਜੇ ਖਿਜਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਚੁੱਕਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਖ਼ਾਨ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਠਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਗਈਆਂ।

ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡੇ ਅਤੇ ਉਹ ਛਤ-ਬਨੂੜ ਵਲ ਚਲ ਪਏ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਮਝੈਲਾਂ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਚੈਪਟਰ 2, ਸਫ਼ਾ 653)। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜਥੇ ਦੀ ਟੱਕਰ ਰਾਣਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ (ਸੰਘੋਲ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਭੇਜੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਜੇਤੂ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਛੱਤ-ਬਨੂੜ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਜਦ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖਿਜਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਲੇਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮੰਗਵਾ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਬੇਪਨਾਹ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ, ਹਥਿਆਰ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਾਥੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਮਲਾ ਉਡੀਕਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅਚਾਣਕ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ; ਦੂਜਾ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਟੱਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਵੀ ਖੇਡੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੇ ਇਕ ਭਤੀਜੇ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਛੱਤ-ਬਨੂੜ ਵਲ ਟੋਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਪਲਾਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਜਾਣ। ਜਦ ਇਹ ਜੱਥਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾਉਣ ਦੀ

ਬਜਾਇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖ਼ਰੀ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਏ।

ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। (ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਛੱਪੜ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਝਿੜੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਗਰੋਂ 'ਛੱਪੜ-ਝਿੜੀ' ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ)। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੂਹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਇੱਥੋਂ ਸਰਹੰਦ ਤਕਰੀਬਨ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਰਹੰਦ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰ ਵਲ ਟੁਰ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਹੁਣ ਤਕ ਛੇ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੋਪਚੀ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਇਕ ਟਿੱਬੇ 'ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾ ਲਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੀਹ ਤੋਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਨੇਜ਼ੇ, ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਚੈਪਟਰ 2, ਸਫ਼ਾ 652-53)

12 ਮਈ 1710 ਦੀ ਸਵੇਰ ਤਕ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਢਾਢੀ ਲੋਕ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਕੁਲ 5-6 ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ, 7-8 ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੂਕਚੀ, 8 ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ (ਜਹਾਦ ਵਾਲੇ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਸੀ (ਯਾਨਿ ਕੁਲ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ)। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਾਥੀ ਸਨ। ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ "ਯਾ ਅਲੀ, ਯਾ ਅਲੀ" ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ "ਅਕਾਲ! ਅਕਾਲ!!" ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ 'ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ 'ਫ਼ਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੇ ਨਵੇਂ ਜੈਕਾਰੇ ਵੀ ਘੜ ਲਏ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਜੈਕਾਰੇ 'ਅਲ੍ਹਾ ਹੂ ਅਕਬਰ' ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 414)।

ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਹਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਾਥੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਘਾੜਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਗਏ।

ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਜੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਵਰ੍ਹਨ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਝਿੜੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਓਟ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦੀ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਕਈ ਸਿੱਖ ਘੋੜਸਵਾਰ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਤੇ ਪਠਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਮਾਰੋ-ਮਾਰੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਖਿਸਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। 'ਜਹਾਦ' ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਪਠਾਨ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਵੀ, ਜੰਗ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਲੜਾਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ।

ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਗੰਡਾ ਮੱਲ (ਭਤੀਜਾ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ) ਵੀ ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ੌਜੀ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦੂਣੇ-ਚੌਣੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਆਪ ਅਗਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਟੱਕਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਜਦ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਖ਼ੌਫ਼ ਨਾਲ ਦਹਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਭੱਜ ਪਿਆ। (ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ)। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਘੋੜੇ ਦੌੜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ ਵਿਚ ਮਝੈਲਾਂ ਹਥੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਵਿਚ ਆ ਲੜਿਆ ਸੀ) ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਖਵਾਜਾ ਅਲੀ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵੀ ਪਠਾਨ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਠਹਿਰਿਆ। ਸਾਰੇ

ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਲੜਾਈ 12 ਮਈ ਦੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ, ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਘੰਟੇ, ਹੀ ਚੱਲੀ ਸੀ।

ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿੰਵ ਹੋਈ?

ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਮਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, *ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ*, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 653, ਇਰਵਿਨ, *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 96, ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਈ ਇਟਸ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼*, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 414)।

ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। (*ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 59)। ਲਤੀਫ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਇਕ ਤੀਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ 274)। ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ ਇਜਾਦ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਘੋੜਾ ਭਜਾ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨੇਜ਼ਾ ਸੁੱਟਿਆ ਜੋ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੋਚ ਲਿਆ ਤੇ ਵਾਪਿਸ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਬਰਛਾ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਤੀਰ ਚਲਾਇਆ ਜੋ ਉਸ (ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਵੱਜਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਜ ਸਕਦੀ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸੱਜਾ ਮੋਢਾ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ।" (ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ ਇਜਾਦ, *ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ*)। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਡਿੱਗਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਬਦਨ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਚੈਪਟਰ 2, ਸਫ਼ਾ 654)। *ਦਸਤੂਰ ਉਲ ਇਨਸ਼ਾ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਇਕ ਨੇਜ਼ੇ 'ਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਧੜ ਨੂੰ ਬਲਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਘਸੀਟ ਕੇ, 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਸਾਹਰਿੰਦ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜੱਥੇ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੰਭਾਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਆਮ ਚਰਚਾ ਮੁਤਾਬਿਕ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ 50

ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਗਲ-ਪਠਾਣ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤਿੰਨ ਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਜਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵੀ ਹੋਏ।

ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 45 ਵੱਡੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਦਰਜਨਾਂ ਹਾਥੀ, ਸੈਂਕੜੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ।

ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਲੜਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਰਹਮ ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਏਨੀ ਮਰਹਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬਾਕੀ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਰਹੰਦ ਵਲ ਚਲ ਪਈਆਂ। ਵੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤੈਅ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨਗਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਝੜਪ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਲਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬੋਅ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਿਰਝਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਛੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਨੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਹਿਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਡਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਦਾ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਇਕ ਭੱਠੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਤੋਪਚੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਖੋਹੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਚੀ-ਖੁਚੀ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ, ਜੋ ਅਜੇ ਆਕੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ

ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮੁੰਦ ਖ਼ਾਨ ਚੋਖੀ ਦੌਲਤ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਭੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਖੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੇਗੁਨਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣਗੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਜਰਿਮ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਵੀ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਦਸ ਦਿਤਾ। ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਅਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਹੰਦ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਨਕੇਲ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਵੀ ਮਾਰੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਲੀਲ ਹੋ ਕੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਮਰ ਗਿਆ। ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਕੋਲ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "*ਇੰਞ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਇਸੇ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।*" ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "*ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਜ਼ੁਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੁਣ (ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ) ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਹਾ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ, ਤਿਹਾ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ।*" (ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ, *ਇਬਰਤਨਾਮਾ*, ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਫ਼ੇ 133-46, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਫ਼ੇ 26 ਬੀ ਤੋਂ 35 ਬੀ)।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸਮ ਢੱਕਣ ਜੋਗੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਨਿਆਦੀ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਡੀ ਤੋਂ ਵਧ ਭਿਖਿਆ ਨਾ ਦੇਵੇ।ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ-ਇ-ਮੌਤ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ ਸਨ। (*ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ*)। ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ

ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ "ਸੁਰਗਾਂ ਵਰਗੇ ਮਹਿਲ ਕਾਂਵਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਗਏ"।

ਭਾਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰਹੰਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਦਰਅਸਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਅਦਾਰੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਅੱਜ ਵੀ (2010-11 ਵਿਚ), ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਵੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਡੇਰਾ, ਲਾਲ ਮਸਜਿਦ, ਸਦਨੇ ਕਸਾਈ ਦੀ ਮਸਜਿਦ, (ਨੇੜੇ ਤਲਾਨੀਆਂ ਵਿਚ) ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੇ ਮਕਬਰੇ, ਮੀਰੇ-ਮੀਰਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਜੁਆਈ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਮਕਬਰੇ ਅਜ ਵੀ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੇ ਜੌਹੋ-ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸਲਾਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਤਬਾਹ ਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ।

ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਰੀਖ਼

ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ 12 ਮਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। । ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਹਾਸੂ ਨਗਰ ਦੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ 20 ਮਈ 1710 ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ ਇਰਵਿਨ (ਕਿਤਾਬ *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*) ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ 22 ਮਈ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਨੇ *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਦੀ ਇਕ ਬਿਨ-ਤਾਰੀਖ਼ ਐਂਟਰੀ (13 ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਦੀ ਐਂਟਰੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪੀ) ਤੋਂ ਗ਼ਲਤੀ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਜੇ ਤਾਰੀਖ਼ 22 ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 20 ਮਈ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ?

'ਸੂਰਜ ਪਰਕਾਸ਼' ਦਾ (ਮਹਾਨ) ਲਿਖਾਰੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਵਿਗਾੜਿਆ) ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ 1707 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਸ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਕਲ ਮਾਰ ਕੇ ਦੂਜਾ ਗਪੌੜ-ਲਿਖਾਰੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਜੇਠ 1764,

ਯਾਨਿ 1707, ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਬੰਗੇਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਸਲੌਦੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾਇਬ-ਸੂਬੇਦਾਰ ਤਾਈਨਾਤ ਕੀਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 27 ਮਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ (ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਰਸਾਨ) ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਵਟਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਉੱਕਾ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਦਲਿਤ' ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ, ਹੀਣੇ ਤੇ ਨਿਗੂਣੇ ਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਬਲੇ-ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਸਿੱਕਾ ਜ਼ਦ ਬਰ ਹਰਦੋ ਆੱਲਿਮ, ਤੇਗਿ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬ ਅਸਤ
ਫ਼ਤਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਿ-ਸ਼ਾਹਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ

(ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤੇਗ਼ ਹਰੇਕ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ; ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋਈ ਹੈ)

ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਜ਼ਰਬ ਬ ਅਮਾਨੁਲ ਦਹਰ ਮਸੱਵਰਤ ਸ਼ਹਿਰ
ਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਬਖ਼ਤ ਮੁਬਾਰਕ ਬਖ਼ਤ॥

(ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਨ ਭਰੇ ਥਾਂ, ਜੰਨਤ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ, ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ)।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਹਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ

ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਹਰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਅਜ਼ਮਤਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਹਮ ਜ਼ਾਹਿਰੋ ਹਮ ਬਾਤਨ ਅਸਤ॥
ਪਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਨੋ-ਦੁਨੀਆਂ ਆਪ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ॥

(ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ, ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚਾ ਰੱਬ

ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ ਹੈ)

ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਮੁਹਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ:

ਦੇਗੋ-ਤੇਗੋ-ਫ਼ਤਿਹ-ਓ-ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਿਰੰਗ

ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

(ਦੇਗ ਤੇਗ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ)

ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ ਚਲਾਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਜੇਤੂ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੰਦਾ' ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਹੀਂ) ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਅਜੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਜੋ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਸੀ, ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਲਦਵਾ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਨਗਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਧਾਰਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ 20 ਜੂਨ 1710 ਦੇ ਦਿਨ, ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਭਾਈ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕਪੂਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। (ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ, *ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਫ਼ਿਰਕੂ ਲੇਖਕ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ* ***ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ*** *ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ*, 18 ਜਨਵਰੀ 1735 ਦੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵਧਾਵਨ ਨਾਲ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)। ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਸਰਹੰਦ ਰਹੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਆਸਾਰ ਬਣ ਗਏ ਉਹ ਤਾਂ

ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। (ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ 1711 ਵਿਚ ਚੰਬੇ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੁੰਵਰ (ਮਗਰੋਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ) ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ 9 ਜੂਨ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)।

ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅਖੌਤੀ "ਹਾਅ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ "ਹਾਅ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ: "ਆਪਣਾ ਬਦਲਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਉਂਞ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। 12 ਅਕਤੂਬਰ 1700 ਨੂੰ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ, 7-8 ਦਸੰਬਰ 1705 ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ, 9-10 ਮਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਮਝੈਲ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ ਵਿਚ ਅਤੇ 12 ਮਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਫੁਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ, ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਅਤੇ ਦੋ ਭਤੀਜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੁਭਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਰਹੰਦ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਲੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪੁੱਜਾ। ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਚੋਖੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਜੇ ਕਰ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ (ਪਰ

ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਾਸ਼ੁਕਰੇ ਪਠਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ)।

ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਅਤੇ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਸਲਾ

ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ 'ਤੇ ਖੇਡ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੀਬੀ, ਅਨੂਪ ਕੌਰ, ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਲੱਭੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਞ ਹੀ ਘੁੜਾਨੀ ਪਿੰਡ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਮਰਾਈਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਮਰਾਈਏ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਥਾਨੇਦਾਰ ਵੀ ਲਾ ਦਿਤਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਨਾ

ਜਦੋਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰ ਨਾਸਿਰ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਜੋ ਨਾਸਿਰ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ), ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਪੁੱਤਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੋਹੀਲਾ (ਜੋ ਦੀਨਦਾਰ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ) ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। (ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਵਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਫੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ 1713 ਵਿਚ ਇਹ ਸੱਯਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1719 ਵਿਚ ਜਦ ਸੱਯਦਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੱਸੀਅਰ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਵੜ ਕੇ ਅਤੇ ਫੜ ਕੇ ਇਹੀ ਲਿਆਇਆ ਸੀ)।

ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵੇਲੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਫੇਰ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੁਰਸੀਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰਾਜ਼ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਪਰਵਾਰ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ ਫੇਰ ਹਿੰਦੂ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਪਰਮਾ ਨੰਦ (ਕਿਤਾਬ ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ) ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਇਕ ਛਿੱਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੰਤੀ

ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਵਿਚੋ ਸੀ। (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਦਾ ਡਰਾਮਾ/ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ 'ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖ' ਸਨ ਜੋ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਫੇਰ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਦੇਓਬੰਦ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ 'ਤੇ ਹਮਲੇ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਦੇਓਬੰਦ ਪਰਗਨਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਨਾਰਸਾ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ। ਜਦ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਓਬੰਦ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਓਬੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਧਰ ਵਲ ਚੱਲ ਪਏ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀ, ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਹਿਸਾਰ-ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਾ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ 28 ਪਰਗਨੇ ਸਨ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਈਅਦ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਕਨੌਜੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਿਰਦਾਰੀ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਮਦਦ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਏਨਾ ਦਹਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਨਦਾਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ) ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਅਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੁਤੱਸਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਗੜਿਆਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ੂਬ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ

ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਰਲੇ ਸਨ, ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੂੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਗੁੱਜਰ-ਹਿੰਦੂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣਾ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਭਾਗਨਗਰ (ਭਾਗਾਂਵਾਲਾ ਨਗਰ) ਰਖ ਦਿੱਤਾ।

ਬੇਹਟ ਦੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬੇਹਟ ਨਗਰ (ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ) ਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਟੱਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਬੇਹਟ ਵਲ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਰਦ ਹੀ ਬਚਿਆ ਜੋ ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਂਢੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਜੂਨ 1710 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਹੈ।

ਜਲਾਲਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਬੇਹਟ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ, ਜੂਨ 1710 ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਜਲਾਲ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਇਸ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਤੇ ਅਸਲਾ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਲਾਲਦੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਜਮ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 20 ਦਿਨ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰਖਿਆ ਪਰ

ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਮੁੜ ਆਏ।

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਬੇਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਪਿੰਡ ਰੜ੍ਹ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਪਿੰਡ ਕੇਹਰਾ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ, ਦੇਹਰਾਨਾ ਤੇ ਮੁਕਾਦ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਬਨਿਆਰਾ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੋਪਾਂ, ਪੰਜ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਛੇ ਰਾਮਜੰਗੇ, ਕਈ ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ, ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੀਰ, ਚਾਰ ਤੰਬੂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਹਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਹਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਕੰਵਰ ਗੁੱਜਰ ਵੱਲੋਂ ਧੋਖਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੂੜੀਆ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬਹਾਦਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਲਾਬਨਗਰ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਗਨੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੂੜੀਆ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਧੱਕੇਖੋਰ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਮੀਂਹ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਕਰ ਲਈ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤੇ ਅਮੀਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। **ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ।**

ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, 11 ਜੁਲਾਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਨਨੌਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁਟਿਆ। ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਨੌਤਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। (ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ "ਫੂਟਾ ਸ਼ਹਿਰ" ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ)। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮੁਕਾਮੀ ਗੁੱਜਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ-ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਨੌਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਭਣੇਵੇਂ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਭਤੀਜੇ ਹਜਬਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਹਜਬਰ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਡਟ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਮੁੜ ਅਇਆ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦੋ ਭਤੀਜੇ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ-ਦਿੱਲੀ ਰੋਡ 'ਤੇ ਕਾਲੇਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤਕੀਏ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਜਦ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਬੁਜ਼ਦਿਲ' ਗਰਦਾਨ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਖੋਹ ਲਈ ਅਤੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ

ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫ਼ੈਲ ਗਈ। *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "*ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਇਹ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਥਾਨੇਸਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਐਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਨਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਆਸਿਫ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਏਨਾ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਦਿਲੋਂ ਡਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਅਰਜ਼ੀ ਲਿਖ ਘੱਲੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾਵੇ।...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਜਦੀਨ ਦੀਵਾਨ ਬਯੋਤਾਤ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀਵਾਨ, ਹਸਨ ਰਜ਼ਾ ਕੋਤਵਾਲ...ਫ਼ਖ਼ਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਵਾਕਿਆ ਨਵੀਸ, ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ ਵਾਕਿਆ ਨਵੀਸ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਅੱਡੋ-ਅਡਰੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲ ਲਿਖੀਆਂ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਸਫ਼-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਵੀ ਬੜਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਟੱਬਰ ਟੋਰ ਸਣੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵੱਲ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪਏ।*"

ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸੂਬੇ (ਸਰਹੰਦ, ਥਾਨੇਸਰ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਸਨ। ਯਾਨਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ

ਤਕਰੀਬਨ ਘੇਰਾ-ਬੰਦੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤਰ੍ਹਬਕਦੇ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ (ਮਾਝਾ) ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ

ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਬਲੇ-ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ 6 ਅਤੇ 12 ਅਪਰੈਲ 1709 ਦੀ ਹੈ ਜਦ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਓਹਰੀ ਦੀ ਭੜਕਾਹਟ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ, ਪੱਟੀ ਦੇ ਅਮੀਨ, ਚੌਧਰੀ ਹਰ ਸਹਾਇ, ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਘੰਟੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲ-ਵਾਂ, ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਓਹਰੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪੱਟੀ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਹਰ ਸਹਾਇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੱਟੀ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਰਿਆੜਕੀ (ਬਿਆਸ ਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ) ਅਤੇ ਕੰਢੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਹੋਰ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਪੱਟੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਹਾਰ ਚੇਤੇ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਤੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਨਾ ਛੇੜਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ।

ਬਟਾਲਾ (ਜਿਹੜਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ) ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ (ਜਿੱਥੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ) ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। (ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ, *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ*)। ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੁਤਾਲਾ, ਸਠਿਆਲਾ,

ਘੁਮਾਣ ਤੇ ਕਾਲਾ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਪੱਟੀ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ, ਰਿਆੜਕੀ ਅਤੇ ਕੰਢੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ, ਜੂਨ 1710 ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮਆਜ਼ੁੱਦੀਨ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤੇ ਨਾਇਬ ਇਕ ਕਾਬਲੀ ਮੌਲਵੀਜ਼ਾਦਾ ਸਈਅਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਭੱਜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੇਟ ਨਾ ਤੋੜ ਸਕੇ ਤੇ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਿਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਬਚਾਅ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਰੈਲ 1709 ਦੀ ਹਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਚੇਤੇ ਸੀ। ਉਂਞ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਚਾਅ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਲੜਾਈ ਦੋ ਦਿਨ ਤਕ ਚੱਲੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਨਾ ਸਕੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ, ਲੈ ਕੇ ਰਫ਼ੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ: "ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੂੜ੍ਹੇ ਚਮਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੁਆਲੇ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ।" (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 419, ਲਤੀਫ਼, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 275, 1964 ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਾਹੌਰੀ *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਈਦਗਾਹ (ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਮੌਜੂਦਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ) 'ਤੇ 'ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ' ਗੱਡ ਕੇ, ਜਹਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਖੱਈਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਅਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ, ਮੂਸਾ ਬੇਗ (ਪੁੱਤਰ ਖ਼ੁਦਾ ਵਰਦੀ ਖ਼ਾਨ ਅਗਰਖ਼ਾਨੀ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਹਾਜੀ ਇਸਮਾਈਲ, ਹਾਜੀ ਨਿਆਜ਼ ਬੇਗ਼, ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤੁੱਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਰੰਘੜ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸ ਜਹਾਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤੱਸਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਰਲ ਗਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਕਬਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦਾ ਪੋਤਰਾ (ਪਹਾੜਾ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਹਾਦ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਅਸਲਾ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦੌਲਤ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਆਪ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰਮੋ-ਕੁਸ਼ਰਮੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਫ਼ੌਜੀ, ਅਤਾ-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹਿਬ ਖ਼ਾਨ ਖਰਲ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਇਸ ਜਹਾਦ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ' ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ 'ਭਰਲੀ' ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ: ਚਮਿਆਰੀ ਕਸਬੇ (ਉਦੋਂ ਚਮਿਆਰੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਸਬਾ ਸੀ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗ਼ਮ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਪਰਗਣਾ ਸਹਿੰਸਰਾ) ਅਤੇ ਭੀਲੋਵਾਲ (ਮੱਲ੍ਹਾ) ਵਿਚ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਪਿੰਡ ਭਰਤ ਤੇ ਪਿੰਡ ਰਾਣੀ ਕੋਲ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗ਼ਮ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਕੁ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਜੱਥੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਆਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਬਚਾਅ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਘੇਰਾ ਚੀਰ ਕੇ ਭਜ ਗਏ।

ਇੱਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਚਮਿਆਰੀ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਹੁਣ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਚਮਿਆਰੀ ਵੱਲ ਵੀ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਚਮਿਆਰੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਬਦਮਾਸ਼ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜਬਰ ਜ਼ਨਾਹ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਤੇ ਬਰਛਾਗਰਦੀ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਠਲ੍ਹ ਨਾ ਪਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਣ

ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਖਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਜੇਤੂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਾਂਗ, ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਈਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਭੀਲੋਵਾਲ ਵਿਚ ਰੁਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੱਟਣ ਦਾ ਪਲਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜਹਾਦੀ ਸਮਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰੜੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਟ ਗਏ।

ਉਧਰ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਹਾਦੀ ਫ਼ੌਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਕਿਲ੍ਹਾ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਪਹੁ ਫੁੱਟਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਚਾਣਕ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਹਾਦੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜ ਵੀ ਗਏ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਠਹਿਰੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦਾ ਪੋਤਰਾ, ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਹਾਦੀ ਆਗੂ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਇਸ *'ਜਹਾਦ'* ਦਾ ਡਰਾਪਸੀਨ ਲੈ ਆਂਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਜਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਇਕ ਤਾਂ ਨਾ-ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜਦ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਹ ਤੋਂ ਦਹਿਲ ਗਏ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਾਅਬ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਨਾ ਭਰੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਬਕਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। (ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ, *ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ* ਅਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ*)। ਇਹ ਗੱਲ ਅਗਸਤ 1710 ਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਸਮੇਂ (ਨਵੰਬਰ 1709 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 1710), ਯਾਨਿ ਸਿਰਫ਼ ਦਸ ਮਹੀਨੇ, ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਵੀ ਤੇ ਜਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਛੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ, ਸਮਾਣਾ, ਛੱਤ-ਬਨੂੜ, ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ, ਰੂਪੜ, ਘੁੜਾਮ, ਕਪੂਰੀ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਪਰਗਨੇ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ; ਹਿਸਾਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਬੂੜੀਆ, ਠਸਕਾ, ਸਢੌਰਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਪਰਗਨੇ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ; ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਦਿਓਬੰਦ, ਨਨੌਤਾ, ਬੇਹਟ, ਅੰਬੇਟਾ ਪਰਗਨੇ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ, ਲਾਹੌਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਰਾਹੋਂ, ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਪਰਗਨੇ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ; ਜੰਮੂ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪਠਾਨਕੋਟ, ਬਸੋਹਲੀ, ਚੰਬਾ, ਕੁੱਲੂ, ਮੰਡੀ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਨਾਹਣ, ਮੁਖ਼ਲਿਸਪੁਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਨਗਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਝੁਕ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਦੀਵਾਨ, ਥਾਣੇਦਾਰ, ਆਮਿਲ, ਜੱਜ, ਕਾਰਦਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ਲੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵੱਲ ਕੂਚ

ਉਧਰ, 2 ਜਨਵਰੀ 1709 ਨੂੰ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਖ਼ਰੀ ਭਰਾ ਕਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। 19 ਜਨਵਰੀ 1709 ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। 29 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੜਾਅ 'ਤਾਲਾਬ ਹੁਸੈਨ ਜ਼ਾਕਰ' ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁੱਲਾ 'ਦਿਲ ਦਲੇਰ ਖ਼ਾਨ' ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। (*ਤਜ਼ਕਿਰਾ ਸਲਾਤੀਨ ਚੁਗੱਤਾ*)।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 6 ਮਾਰਚ 1709 ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕਮਲਾਪੁਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਸਨਕੀ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ *'ਜਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ), ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਚੁਗੱਤਾ ਖ਼ਾਨ, ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਛੇਆਂ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੜਾਊ ਸਰਪੇਚ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਾ ਸਜਾਏ।'* 13 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ *'ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਵੇਖੋ*

ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਓ।'

29 ਮਾਰਚ 1709 ਦੇ ਦਿਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਮਾਦਰੀ ਨਗਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ (ਨਵਾਬ ਆਸਫ਼-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ) ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ 'ਚੈਨ ਬਹਾਦੁਰ', ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜੇ ਕਿ ਮਾਰਵਾੜ (ਜੋਧਪੁਰ) ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਨਾਬਰੀ-ਅਕਾਬਰੀ (ਬਗ਼ਾਵਤ) ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗ਼ੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਵੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ (ਹੁਣ ਰਾਜਿਸਥਾਨ) ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ (ਜੋਧਪੁਰ), ਜੈ ਸਿੰਹ ਸਵਾਈ (ਜੈਪੁਰ-ਅੰਬੇਰ) ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਹ (ਉਦੈਪੁਰ) ਰਾਜੇ, 1708 ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ, ਮੰਦਸੌਰ ਤੋਂ, ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

21 ਅਗਸਤ 1709 ਦੇ ਦਿਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸਾਮਰਦਾ ਨਗਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਕੁਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸਲਾਮ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 23 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਨ (ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਹਿੰਦੂ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਸਬਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾ-ਸ਼ਰਤ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।' 12 ਅਕਤੂਬਰ 1709 ਦੇ ਦਿਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਲਤਾਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਵਕਾਇਆ ਨਿਗਾਰ (ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲਣਾ

25 ਫ਼ਰਵਰੀ 1710 ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜਮਰੌਲੀ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "*ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਭੜਥੂ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੋਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਪਰਗਣੇ ਖਸਤਾ-ਖਰਾਬ ਕਰ ਘੱਤੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਗਣਾ ਬੂੜੀਆ ਤੇ ਸਢੌਰਾ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ ਹਨ। ਦੁਮਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਨਾ-ਮੱਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਕਸ਼ਾਹ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ) ਹੈ।*" ਇਸ 'ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਲਿਖ ਭੇਜੀ।

23 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "*ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ*

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਸ ਕੇ, ਜਮੀਅਤ ਜੋੜਨਾ ਤੇ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 28 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਏਮਨਾਬਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

5 ਮਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਜਮੇਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭੇਜੇ ਸਫ਼ੀਰ ਜੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। 10 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਸੂਰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। **ਦਰਅਸਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬੇਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।**

12 ਮਈ ਨੂੰ ਪਰੀਤ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ *"ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।"* ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫ਼ੌਰੀ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈਣ।

ਇਸੇ ਦਿਨ, ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ, ਅੰਬੇਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਕਿ:*" ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ) ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦੇ ਸਢੌਰਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਦੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਜ਼ਗ਼ੈਬੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।' ਦੁਆਬਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਪਰਗਣੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਤਹਿਆਬਾਦ (ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤਕ) ਛਾ ਗਏ ਹਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਨਵਾਬ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ (ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ) ਨੇ ਹਿਸਾਰ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਢਿੱਬਰੀਆਂ ਟਾਈਟ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਵੇਖੀਏ ਰੱਬ ਦੀ ਕੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ? ਇਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਖਦੇੜ-ਬਖੇੜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਰ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆ ਘੇਰਿਆ ਹੈ।... ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਸੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਿੱਤ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਵਾਬ ਆਸਫ਼ੁੱਦੌਲਾ (ਅਸਦ*

ਖ਼ਾਨ) ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਦੂੌਰਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਵੱਲ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ-ਹਾਲ ਹਾਂ; ਜੇ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਉਧਰ ਚੜ੍ਹਨਗੇ ਤਾਂ (ਅਸੀਂ) ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੇ ਚੱਲਾਂਗੇ'।...ਗੱਲ ਟਲਦੀ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ (ਖਵਾਜਾ) ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਲਾਗ-ਲੌਣੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦੀ ਖ਼ਤ ਲਿਖੇ ਹਨ ਕਿ 'ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੋਥਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ।' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਗਿਰਦੋ-ਨਿਵਾਹੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਆਲਾਤਿ-ਨੁਕਰਾ (ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਤੇ ਬਾਂਕੇ ਦਿਹਾੜੇ ਹਨ, ਪਰ ਬੱਧੇ-ਰੁੱਧੇ ਉਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।"

20 ਮਈ 1710 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਹਾਸੂ ਦੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਜਵਾਈ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨੀ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

24 ਮਈ 1710 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਟੋਡਾ ਕਸਬਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਤਾਈਦ ਹੋਈ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਵੱਲ ਹੁਕਮ ਲਿਖਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਨ ਜਹਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਅਬੈਦ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਜੋਂ 8 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦੇਣ; ਅਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਨ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਕਮਾਓਂ) ਤੇ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੰਬੇਰ, ਉਦੈਪੁਰ ਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 26 ਮਈ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਗੁਨਾਹ' ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ, ਕੌਲ ਪੰਜਾ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਪਰਵਾਨੇ ਲਿਖ ਕੇ, ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।

27 ਮਈ ਨੂੰ ਸ਼ਫ਼ਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ *"ਜੇ ਚਕਲਾ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਜਮੀਅਤ ਸਣੇ ਬੰਦੇ*

(ਸ਼ਫਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ੁਲਾਮ, ਉਸ 'ਗੁਰੂ', ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ਸਾਦ ਮਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੱਕੂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ।" ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। (ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ)।

28 ਮਈ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਖ਼ਤ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਲਿਖ ਘੱਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜੇ ਸਾਂਭਰ ਤੋਂ ਮਨੋਹਰਪੁਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। 5 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ (ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਨ) ਦੇ ਅਰਜ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ) ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿਵਾ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰਿ ਲੈ ਆਵੇ। 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰੇ ਅਤੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪੜਾਅ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਅਦਬ ਨਾਲ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਹਿਣ।

10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਵੱਲ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੋਏ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਰਾਹ ਖ਼ਰਚ ਦੇਣ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਆਮਿਲ (ਅਫ਼ਸਰ) ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਬੜ-ਦਾਬੜ ਮੱਚ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਨੀਪਤ (ਪਰਗਣਾ ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ) ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) ਨੱਸ ਆਏ ਹਨ।

11 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਨਿਸਾਰ (ਵਾਰਨੇ) ਵਜੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਜਾਮੇ-ਜੋੜੇ, ਜੜਾਊ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰਾਂ, ਵਡਮੁੱਲੀਆਂ ਦਾਉਦੀਆਂ, ਹਾਥੀ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਘੋੜੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਕਹਿ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਤਜ਼ਕਿਰਾ ਸਲਾਤੀਨ ਚੁਗੱਤਾ ਦਾ ਲੇਖਕ (ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ), ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ *"ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਛੱਕੋ-ਛੱਕੀ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਂਢਨੀ ਸਵਾਰ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਚਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਨਿਕਟੀ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।"* ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕੋਈ ਗੜਬੜ

ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਤਮਾਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ (*ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ* ਵਿਚ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 12 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਜਮੇਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਭੜਥੂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 22 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੇਜ਼ਾ ਫੜ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਇੱਥੋਂ 12-13 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੁਲਾਬ ਨਗਰ (ਬੂੜੀਆ) ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਬੂੜੀਆ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਲਾ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਸੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬੂੜੀਆ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੱਲ ਚੱਲਾ ਸੀ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਨੇਰ ਵਿਚ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖ ਥਾਨੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੋਲ ਦੋ ਵਾਰ ਨੇਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ 'ਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ਓ?" ਇਸ 'ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਹਿੰਦੂ ਚੌਧਰੀ ਲਾਲ ਕੰਵਰ ਗੁੱਜਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦਗ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਹੈ।" ਇਸ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਇਹ ਬੀੜਾ ਧਰਮ ਵਾਸਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਗੁੱਜਰ ਤੇ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਕੇ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ।" ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ, ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਨਗਰ (ਬੂੜੀਆ), ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਭੂਪ (ਰਾਜਾ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਜੋ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤੇ ਸਨ ਉਹ ਅਸੀਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮੀਅਤ (ਫ਼ੌਜ) ਸਣੇ ਜਾਹ ਅਤੇ ਚੌਂਡਲੇ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ।" ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੂੜੀਆ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤੇ ਅਮੀਨ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਅਮੀਨ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੂੜੀਆ ਦਾ ਮਦਾਰੁੱਲ ਮਹਾਮ (ਕਾਰ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਬੁੜੀਆ ਦਾ ਨਾਂ **ਗੁਲਾਬ ਨਗਰ** ਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਨਾਂ **ਭਾਗ ਨਗਰ** ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫੇਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਜੁਲਾਈ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਰੂਪ ਨਗਰ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਰਾਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਮਪੁਰਾ, ਨਨੌਤਾ, ਝੁੰਝਾਣਾ, ਬਕੌਰ, ਬਰਸਾਦੂ, ਸਢੌਰਾ, ਕਰਾਨਾ, ਬੁਢਾਣਾ, ਕੰਧਾਲਾ ਤੇ ਬੁੜੀਆ ਵਿਚ ਥਾਣੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨਗੋ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਗੁੱਜਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਮਿਲੀ ਕਿ 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਪਿੰਡ ਰੜੂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਕੇਹਰਾ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ, ਦੇਹਰਾਨਾ ਤੇ ਮੁਕਾਦ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਬਨਿਆਰਾ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੋਪਾਂ, ਪੰਜ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਛੇ ਰਾਮਜੰਗੇ, ਕਈ ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ, ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੀਰ, ਚਾਰ ਤੰਬੂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਦਾਸ ਹੋਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਖ਼ਿੱਲਤ, ਇਕ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਤੇ ਇਕ ਘੋੜਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਏਨੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਵੀ ਬਾਗ਼ੋ-ਬਾਗ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਖ਼ਾਨ (ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੀਲਾ) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

2 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਐਲਾਨ-ਨਾਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ:

ਅਜ਼ਮਤ-ਇ-ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਹਮ ਜ਼ਾਹਰ ਓ ਬਾਤਨ ਅਸਤ॥
ਪਾਦਸ਼ਾਹ-ਇ-ਦੀਨ-ਓ-ਦੁਨੀਆਂ ਆਪ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ॥

(ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਹੈ)।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ 'ਬੋਲੇ' ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ-ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 'ਫ਼ੌਜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਆਮਿਲਾਂ (ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ) ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ 'ਸੰਮਤ ਪਹਿਲਾ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਟਾਈ

ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ; ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਰਾਹਕ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦਫ਼ੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਨਕਦ ਮਾਲ ਤੇ ਜਿਣਸਾਂ ਬਹੁਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (*ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਦੀ ਐਂਟਰੀ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਆ ਪੁੱਜਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬਾੜ੍ਹਾ ਦਾ ਸੱਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟାਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੱਦਾਤ ਕੋਲ ਸੱਤ ਸੌ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਹੈ। ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੀਲਾ ਇਸ ਵਕਤ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਨਗਰ ਤੋਂ 45 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ। ਸੱਤ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸੱਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬ ਟੱਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸੌ ਸਿਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਾਈਦ ਸਈਅਦ ਵਜੀਹ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

8 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨਸਬ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸੌ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਜਾਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

23 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਦੈਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨਸੀਰ, ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ, ਨਸੀਰ ਸਿੰਘ ਅਖਵਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਜਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੋਈ ਗ਼ੈਬੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ *ਮੇਰੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਸਤਾ ਦੇਹ*, ਤਾਂ

ਦਰਿਆ ਇਕ ਦਮ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ।

25 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਨਨੌਤਾ ਵਗੈਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਲਿਜਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। 28 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸਈਅਦ ਵਜੀਹ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਕਰਾਵਲ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਵੀ ਖ਼ਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੇ।

ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਦੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਮਰ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਖ਼ਿੱਲਤ, ਜਿਗਹ ਕਲਗੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਠੀ ਸਣੇ ਘੋੜਾ, ਝਾਲਰਦਾਰ ਪਾਲਕੀ ਵਗੈਰਾ ਈਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਦਗਾਂਵ ਵਿਚ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ '*ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) ਨਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।*' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸੋਨੀਪਤ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਲਖਨਊ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਣੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾੜ੍ਹਾ ਸਾਦਾਤ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਨਗਰ) ਦਾ ਸਈਅਦ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ), ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਚਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਤੇ ਉਦਿਤ ਸਿੰਹ ਬੁੰਦੇਲਾ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲ ਪਏ।

26 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਮਾਓਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ। 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਨਗਰ-ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਅਤੇ ਬਾੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸਈਅਦ ਵਜੀਹ-ਉਦ-ਦੀਨ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਆ ਗਏ। ਵਜੀਹ-ਉਦ-ਦੀਨ ਰੁਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 5 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਪੰਜ ਸੌ ਜ਼ਾਤ ਘਟਾਉਣ

ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਗੁਰਜ-ਬਰਦਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਉੱਧਰ ਯਮਨਾ ਪਾਰ ਮੱਲ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਵਾਪਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪਾਨੀਪਤ ਅਤੇ ਤਰਾਵੜੀ 'ਤੇ ਕਬਜਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਫੂਲ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੇ ਬੇਟੇ ਪਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਲਵਾ (ਸਮਾਣਾ, ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਤਿਹਾੜਾ) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੌਂਪ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਸ਼ਿਮ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

"ਏਧਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) *ਤੋਂ ਦੋ-ਤਰੈ ਪੜਾਉ ਨੇੜੇ ਤਕ, ਤੇ ਓਧਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗੋਰਹੇ ਤਕ, ਸਾਰੇ ਕਸਬੇ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਮਰਦਊ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਨਾਪਾਕਾਂ* (ਸਿੱਖਾਂ) *ਦੀ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲੇ-ਮਲੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਰ ਸੰਸਾਰ ਕਾਫ਼ਰਾਂ* (ਸਿੱਖਾਂ) *ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਕਸਬੇ, ਸਣੇ ਸਬੰਧਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਅਨੇਕ ਸਾਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਮੇਤ, ਆਪਣੀ ਔਕਾਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਕੇ 'ਸ਼ਰਬਤੇ-ਸ਼ਹਾਦਤ' ਪੀ ਗਏ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।"*

28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬਾਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਸੀ: *"ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਦਫ਼ੀਨਿਆਂ-ਖ਼ਜ਼ੀਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਲਿਖੀਏ! ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਆਬਾ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ-ਵਟਾਈ ਅਸਲੋਂ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਸਦਾ ਖਾਲਸੇ-ਸਿੱਖ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੱਡੇ ਲੱਦ ਕੇ ਡਾਬਰ* (ਲੋਹਗੜ੍ਹ)*, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗੱਡੇ ਲੱਦੀ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਡੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।"*

29 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਮੁਨਾ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰਨ। ਇਸ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰਾਂ, ਦੀਵਾਨਾਂ, ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ, ਮੀਰ ਆਤਿਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਖ਼ਿਦਮਤ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਮੇ-ਜੋੜੇ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਲਈ ਮੋਤਸਰੀਆਂ ਈਨਾਮ ਵਜੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਏਨਾ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਕੰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਐਕਸ਼ਨ ਇਸੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ। 29 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਖਿੱਲਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੋਰਚਾ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਲਾਵੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨੁਸਰਤ ਖ਼ਾਨ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸਈਅਦ ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਰਾਜਾ ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ।

2 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ 28 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ 6 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਤਰਾਵੜੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖ 'ਸੂਰ' ਥਾਣਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। 14 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੀਲਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘਮਸਾਣ ਦਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 300 ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਰਾਹੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1710)

ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਹੋਂ (ਉਦੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ) 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਜਲੰਧਰ-ਦੁਆਬ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰਾਹੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉੱਥੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵਗ਼ੈਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਵਧੀਆ ਅਸਲੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਡਟ ਕੇ ਲੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਚਾਚਾ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ (ਕੁਤਬਦੀਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ), ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੰਮੂ, ਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਸੂਰ ਦਾ ਪਠਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਅਚਾਣਕ ਉਧਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਸਲੇ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ

ਕਰ ਕੇ ਦੌੜਨਾ ਪਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਸਕੇ।

ਇਸ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਪਠਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਾਹੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਨੁਮਾ ਪੱਕੀ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ (*ਹੁਣ ਇਸ ਸਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ*)। ਰਾਹੋਂ 'ਤੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 15 ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਮਿਲੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਇਤਲਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਾਹੋਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਰਾਹੋਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। *ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਾਹੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ (ਹੁਣ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ) ਵਸਾ ਲਿਆ।*

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਰਾਵੜੀ ਵਿਚ ਲੜਾਈ

ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਸੀ; ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੇਜੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਕਸ਼ਨ ਤਰਾਵੜੀ ਨੇੜੇ, ਤਕਰੀਬਨ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ (16-17 ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਨੂੰ), ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭੇਜੀ 60 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਹਮਲਾ ਤਰਾਵੜੀ ਨੇੜੇ (ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ 24 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ) ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ (ਖੇੜਾ ਅਮੀਨ) ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਅਸਲਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਪਰ ਦੋ-ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ, 60 ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੱਗੇ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ 300 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕਟਵਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੇਵਾਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਤਰਾਵੜੀ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ 19 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ। ਥਾਨੇਸਰ ਚੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਢੌਰੇ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਛੇਤੀ

ਹੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 20 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਈਨਾਮ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨਕਦ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ (ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ) ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਖੁਸ ਜਾਣਾ

ਜਦ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਵਲ ਚਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹੋਂ ਵਿਚ ਹਰਾ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਤਕੜੇ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ 2 ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਸਾਹਰਿੰਦ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਭਾਈ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖ਼ੂਬ ਲੋਹਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਅਸਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿਖ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। *(ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਲੜਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)।*

ਪਰ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰਖ ਸਕੇ ਅਤੇ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਘੇਰਾ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਖਰੜ ਵਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਬੁੜੈਲ (ਹੁਣ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਹਿਸਾ) ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਪਰ, ਇਸ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਗ਼ਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲੁੱਟੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਨਿਸ਼ਾਨ (emblem), ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਚਾਰ ਤੀਰ, ਦੋ ਨੇਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਗੱਡੇ 25 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਭੇਜੀ। ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸਿਹਰਾ ਉਹ ਆਪ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਕਾਰਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ

ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਾ ਇਕ ਮੀਨਾਰ ਬਣਾਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਥੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। 24 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਨਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਭਖਵੀਂ ਜੰਗ ਹੋਈ ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੌ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੜਨ ਦੇ ਈਨਾਮ ਵਜੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਢਾਲ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 'ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਰੁਸਤਮਿ ਜੰਗ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਗਾਊਂ 82 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੇਜ ਦਿਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸੋਨੀਪਤ, 20 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ 'ਸਰਾਇ ਕੰਵਰ', 23 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਕਾ, 28 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਘਰੌਂਡਾ ਤੇ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਪੁੱਜ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਟਿੱਕਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਯਾਰ੍ਹਾਂ-ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ। ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ (ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਨ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਛੇਵੀਂ ਪਲਟਨ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ) ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਇੰਵ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਲੱਖ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਜ਼ੀਮਾਬਾਦ-ਤਰਾਵੜੀ, ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਘਰੋ-ਘਰੀਂ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਪੰਜ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਘਰੀਂ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਖੁਸਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਰਾਵੜੀ-ਅਜ਼ੀਮਾਬਾਦ, ਫਿਰ ਥਾਨੇਸਰ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਸਢੌਰਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

24 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਵੀ ਸਢੌਰੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭੇਜੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ 300 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਈਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਤਕਰੀਬਨ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਵਹੀਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਛੇ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਨੇੜੇ ਦੀ ਝੱਲ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਝੱਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ) ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇੰਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"*ਇਹ ਖ਼ਾਕਸਾਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦੂਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਜਵਾਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਕੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦਾ, ਅਰ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਬੜੇ ਜੌਹਰ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਖਾ ਕੇ, ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਦੀ ਤੇਗ਼-ਬੇਦਰੇਗ਼ ਦਾ ਖਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ, ਰੁਸਤਮ ਤੇ ਇਸਫ਼ੰਦਯਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਬੜੀ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਅਤੇ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦੇ ਉਹ ਬੇਮ੍ਰਿਜਾਦ ਫ਼ਿਰਕੇ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਿਰਦਾਰਾਂ (ਜਥੇਦਾਰਾਂ) ਸਮੇਤ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਤੇਗ਼ ਦਾ ਤਾੱਮਾ ਬਣ ਗਏ। ਜੇਤੂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ.. ।*" (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ,

ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 423-24)।

ਇਸੇ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ: *ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਬਿਆਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫ਼ੈਲਾ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚੋਂ ਏਨੇ ਬੰਦੇ ਮਰੇ ਕਿ ਇੰਵ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।* (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 669-70)।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੁਸਣਾ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ

29 ਨਵੰਬਰ ਬੁਧਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਦੂਰ, ਸੋਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ, ਪਿੰਡ ਕਮਪੋ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਖਾਨਖਾਨਾ ਅਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ। ਇਹੀ ਹੁਕਮ ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 30 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਇੰਵ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ:

(1) ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਪਰਬਤ-ਪੱਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹਟਵੇਂ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਗਈ।

(2) ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਮਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਤਿੰਨੇ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ) ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਾਣੂਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲਗ ਕੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਢਾਕੇ (ਕਮਰ) ਦਾਖਿਲ ਹੋਏ।

(3) ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ 'ਮੀਰ ਆਤਿਸ਼' ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਦੀ ਮੁਹਰੈਲੀ ਫ਼ੌਜ ਬਣ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ।

(4) ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਚਾਕਰ, ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ, ਮਗਰ-ਮਗਰ ਟੁਰੇ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 671-72)।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਨਾ ਅਸਲਾ ਤੇ ਨਾ ਰਾਸ਼ਨ। ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਤੋਪ ਇਮਲੀ ਦਾ ਤਨਾ ਖੋਦ ਕੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾ ਤੋਪਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਬਾਰੂਦ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਮਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

"*ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ (ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਨ) ਨੇ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਤੋਪ-ਤੁਫ਼ੰਗ ਦਾ ਬੜਾ ਕਰਾਰਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ। ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ*

ਕੋਟ-ਖਾਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦੁਵੱਲੀ ਪੂਰੇ ਤਾਣ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਜੁੱਧ ਮੱਚਿਆ। ਜਿੰਦਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਵਪਾਰ ਖ਼ੂਬ ਗਰਮ ਹੋ ਮੱਚਿਆ।"

ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਪਠਾਣ ਫ਼ੌਜੀ ਬੜੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਰਵਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, "***ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਬੜੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ***। *ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਜਾਦੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਵਰ' ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਆਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਕਾਰਨ* ***ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜਰਨੈਲ ਬੜੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬੇਦਿਲ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ***।" (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 671, ਇਰਵਿਨ, *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 111)।

ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਜੰਗ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਭਿੜ ਕੇ, ਚੰਗੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਮਗਰੋਂ, ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 669-70, ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 423-24, ਕਾਮਵਰ, ਸਫ਼ਾ 153 ਏ)।

ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਨੂੰ ਡਟਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀ-ਉਦ-ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਹਰਕਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਦੂਲੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਲ ਨਾ ਵਧੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਮੁਕਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕੋ ਹੀ ਚਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਰ ਕੇ ਮੁੜਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਉੱਧਰ ਸਿੱਖ, ਅਸਲਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਗੋਲੇ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਬਾਰੂਦ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਵ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ **ਲੋਹਗੜ੍ਹ** ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ, ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਬਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ **ਸਿਤਾਰਗੜ੍ਹ** ਵਿਚ, ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਬਾਰੂਦ ਭਰ ਕੇ ਇਮਲੀ ਦੀ ਗੇਲੀ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਕੰਬ ਗਈ। ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਡਰ ਕੇ ਲੁਕ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 1500 ਸਿੱਖ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਿਰਦਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 424)।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਰਾਜੇ ਉੱਦਿਤ ਸਿੰਹ ਬੁੰਦੇਲਾ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਹ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਗੇ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ "*ਐਨੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚੋਂ ਗਿੱਦੜ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ?*" ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ (ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਨ) ਵਲ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਨਿਮੋਝੂਣਾ ਹੋ ਕੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚੋਂ ਉਠ ਆਇਆ (ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਾ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ, ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਹ ਸਢੌਰੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਬਢੌਲੀ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲੀਆਂ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨਸਬ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੋ-ਅਸਪਾ ਸੀ, ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ ਹੁਣ ਤਕ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਈਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ।)।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਵਜੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਢੋਲ, ਨਗਾਰੇ ਤੇ ਨਾਚ-ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਹ ਅਫ਼ਸੋਸ-ਜ਼ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "*ਬਾਜ਼ ਉਡ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਲੂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।*" (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 555-56)।

ਉਧਰ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਇਕ ਦਮ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਲ ਦੌੜੇ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਕਾਮਵਰ ਇੰਞ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ,

"ਅਸੀਂ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਮਾਰ-ਖੋਰ ਲੁੱਚੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਤੇ ਬਲੋਚ ਹੱਥੋ-ਪਾਈ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। *ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਰਤਕਾਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ 'ਚ ਅੱਗ ਜਾ ਪਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ-ਤਰੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮਲਬੇ ਹੇਠ ਦੱਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।"*

ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਹਾਥੀ, ਤਿੰਨ ਤੋਪਾਂ, 17 ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਸੱਤ ਰਹਿਕਲੇ, ਇਕ ਚੰਦੋਆ ਤੇ ਕੁਝ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਚੋਬਾਂ ਹੀ ਹੱਥ ਆਈਆਂ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਕੁੰਦਨ ਪਾਸੋਂ 8 ਕੁ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਰਫ਼ੀਆਂ ਵਸੂਲ ਹੋਈਆਂ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 672-73)। ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਮੱਤਾ ਪਿੰਡ ਕਮਪੋ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਬਦਲੇ 2 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਮਦਾਤ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਖ਼ਾਨ, ਰਣਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਬਦਲੇ ਖਿੱਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਐਤਵਾਰ, 3 ਦਸੰਬਰ 1710 ਨੂੰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਈਨਾਮ ਦਿੱਤੇ: ਜਮਦਾਤ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਤੇ ਦਸਤਾਰ, ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਦੇ ਚਾਰ ਥਾਨ ਦੀ ਖਿੱਲਤ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ, ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਖਿੱਲਤ ਤੇ ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਖਿੱਲਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਛਤਰ ਸਾਲ ਨੂੰ ਜਿਗ੍ਹਾ ਕਲਗੀ ਤੇ ਚੂੜਾਮਣੀ ਜੱਟ (ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਜਰਨੈਲ ਚੂੜਾਮਣੀ ਜੱਟ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਵਰੀ 1709 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਆਜ਼ਮ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ ਤਾਰਾ ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ ਸੀ) ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜੋੜਾ-ਜਾਮਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗਿਆਨ ਚੰਦ (ਰਾਜਾ ਕਮਾਯੂੰ), ਫ਼ਤਹਿ ਸ਼ਾਹ (ਰਾਜਾ ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਤੇ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਉਰਫ਼ 'ਰਾਜਾ ਬਰਫ਼ੀ' (ਰਾਜਾ

ਨਾਹਨ) ਦੇ ਨਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜੇ ਕਿ "ਬੰਦਾ ਡਾਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ ਹਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੰਨੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰਿ ਭੇਜ ਦਿਓ।" ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਨਾਹਨੀਏ ਰਾਜੇ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣ (ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ)। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾਹਨੀਏ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਏ। ਇਹ ਉਹੀ ਪਿੰਜਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉੱਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 425)।

6 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ***ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਇਹ ਹੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ)। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕੋਈ ਗ਼ੁਲਾਮ ਜਾਂ ਔਰਤ ਫੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਬਲੇ-ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਲੂਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ।***

6 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੱਬਿਆ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪੇ ਅਤੇ ਚੌਂਤੀ ਸੌ ਅਸ਼ਰਫ਼ੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ

10 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰੇ ਕਿ "**ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤ (ਸਿੱਖ) ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।**" (ਮਗਰੋਂ 26 ਮਾਰਚ 1711 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ **ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ' ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 'ਸਿੱਖ-ਚੋਰ' ਲਿਖਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ**)।

12 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਹਨ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਰਾਜੇ ਭੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ। ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ, ਹਰਕਾਰਾ ਦਿਆਨਤ ਰਾਓ ਤੇ ਓਮਾ ਪੰਡਤ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੁੱਜੇ। ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਸੌ ਮੂਹਰ, ਚਾਰ ਬਾਜ਼, ਪੰਜ ਜੁੱਰੇ (ਨਰ ਬਾਜ਼, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ), ਨੌਂ

ਕਿਤਾਸ਼ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਜਦਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਦਲੇ ਜੋੜਾ-ਜਾਮਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਵਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ 35 ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤੇ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤਕ ਰਾਜਾ ਨਾਹਨ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1711 ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ 6 ਗੱਡੇ ਲੈ ਕੇ ਸਢੌਰੇ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। (ਉਸ ਨੂੰ ਦਰ ਅਸਲ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ)।

ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਣਾ

ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 13 ਮਾਰਚ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਨਾਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਲੀਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। 20 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਣੇ ਹੋਏ, ਸਲੀਮਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਰਸੀਦ ਵੀ ਉਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਵੇ। (ਮਗਰੋਂ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜੈਪੁਰ ਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਤੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਇੱਕੋ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾ ਦੇਹ)।

15 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ, ਦੀ ਬੇਵਾ (ਵਿਧਵਾ) ਖੈਰੁੱਨਿਸਾ ਦਾ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਰੋਜ਼ੀਨਾ ਖ਼ਰਚਾ ਦੇਣਾ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਰਕਮ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਚੋਂ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ (ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ "ਸ਼ਹੀਦ" ਲਿਖਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੁਸਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ

30 ਨਵੰਬਰ 1710 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬ-ਖ਼ੂਬੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਸਲਾ, ਬਾਰੂਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ, ਜੋ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਘਰੋਂ-ਘਰੀਂ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ-ਦਮ ਇਤਲਾਹਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵਾਧੂ ਝੜਪਾਂ ਕਰ ਕੇ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਅਨਾਜ ਤੇ ਅਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਅੜੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਸਕਣਾ ਤਕਰੀਬਨ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਛੇਤੀ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ। ਇਹੀ ਵੱਡੇ ਨੁਕਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਮਾ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿੱਖ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਂ ਤਕ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਖ਼ੈਰ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜਣ ਵਾਸਤ ਆਖਿਆ। ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੀਆਂ ਗਏ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਇਹ ਵੀ ਸੀ:

ਸ੍ਰੀ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਜਉਨਪੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ। ਜਨਮ ਸਵਰੈਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋ। ਪੰਜ ਹਥਿਆਰ ਬੰਨਿ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਵਣਾ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਰਹਿਣਾ। ਭੰਗ ਤਮਾਕੂ ਹਫੀਮ ਪੋਸਤ ਦਾਰੂ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ। ਮਾਸ ਮਛਲੀ ਪਿਆਜ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ। ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਣੀ। ਅਸੀਂ ਸਤਜੁਗ ਵਰਤਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਸ ਵਿਚਿ ਪਿਆਰ ਕਰਣਾ। ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਰਹੇਗਾ ਤਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ। ਮਿਤੀ ਪੋਹ 12 ਸੰਮਤ ਪਹਿਲਾ। ਸਤਰਾਂ ਦਸ।

ਪਰ ਇਸ ਖ਼ਤ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹਰਗਿਜ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ *ਮਾਸ, ਮੱਛੀ ਪਿਆਜ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ*। ਇਹ ਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।

ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਈਨ ਮਨਵਾਉਣਾ

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਪਲਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਦਸ ਵਾਰੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਉਹੀ ਸੀ। 5-6 ਦਸੰਬਰ 1705 ਦੇ ਦਿਨ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਨਗਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਸੀ। ਸੋ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਇਕ ਖਿਆਲ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ

ਬਜਾਇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੇ। (ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਤੋਂ 'ਅਧੀਨਤਾ' ਮੰਨਵਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਅਜੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ)। ਖ਼ੈਰ, ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਕਿੱਥੇ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਸੀ? ਈਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੋਆਬਾ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲੇ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਗੁਰੂ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 13 ਸੌ ਪਹਾੜੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ)। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਵਾਂਗ ਸਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ? ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਜੁਰਮ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਸਨ; ਪਰ ਸਰਹੰਦ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ-ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਏਨੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਘਟੋ-ਘਟ ਸਜ਼ਾ ਮੌਤ ਹੀ ਬਣਦੀ ਸੀ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ

ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜੇ। ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਿੱਧ ਸੇਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖਿੱਲਤ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਞ ਹੀ ਨਾਹਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ

ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾਹਨ-ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਸੀ *(ਮਗਰੋਂ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ਰਖ਼ਸੀਅਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ)।*

ਕੁੱਲੂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ 'ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ' ਕਰਨਾ

ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੁੱਲੂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਾਨ ਸਿੰਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ 'ਕੈਦ' ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਈਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੋ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ: (1) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਕੁੱਲੂ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ (2) ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੰਡੀ ਲੈ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ 'ਦੰਦ-ਕਥਾ' ਇਹ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਉੱਥੋਂ ਪਿੰਜਰੇ ਸਣੇ ਉਡ ਕੇ ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਜਾਦੂ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਅਜੋਕੇ *ਹੈਰੀ ਪੌਟਰ* ਗੱਪ-ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ) ਉਦੋਂ ਵੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਸੀ। *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ-ਦਰਬਾਰੇ-ਮੁਅੱਲਾ* ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋ ਸੋਮਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰਾ ਮਾਸਾ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਯਕੀਨਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਘੜੀ ਗਈ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਪ ਹੀ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੰਬਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹ

ਕੁੱਲੂ ਨੂੰ ਝੁਕਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜਸਵਾਨ, ਸੀਬਾ ਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੰਬਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਉਦੈ ਸਿੰਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਧੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੁੰਵਰ (ਮਗਰੋਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ) ਦਾ ਡੋਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। (ਇਸ

ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਨੇ ਹੀ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 9 ਜੂਨ 1716 ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)। ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ *(ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸੋਮੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ)*।

ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ

ਜਦ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਬਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 9 ਫ਼ਰਵਰੀ 1711 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਮੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖਿਲਤ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 6 ਮਾਰਚ 1711 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ 14 ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਗਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਰਨੈਲ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣਗੇ। 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਦਸਾਹ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰੇਗਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਰਕਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰ-ਨਵੀਸਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਪਲ-ਪਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਰਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਗਹ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ-ਨਵੀਸਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਐਕਸ਼ਨ ਕੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ: ਓਮਾ ਪੰਡਤ, ਆਸਕਰ ਰਾਓ, ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ, ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ, ਅਲਤਾਫ਼ ਖ਼ਾਨ, ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ੰਕਰ ਰਾਓ, ਕੇਸ਼ੋ ਰਾਓ, ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਸ, ਦਿਆਨਤ ਰਾਓ, ਪ੍ਰਤੀਤ ਰਾਓ, ਭਗਵਤੀ ਦਾਸ ਵਗੈਰਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਾਹੌਰ, ਸਰਹੰਦ, ਗੁਜਰਾਤ, ਦਿੱਲੀ, ਜੰਮੂ, ਅਜਮੇਰ ਵਗੈਰਾ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਈਨਾਮ ਵੀ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਿਹੜਾ 7 ਦਸੰਬਰ 1705 ਦੇ ਦਿਨ ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਬੀਬੀ ਤਾਰਾ ਕੌਰ ਦਾ ਕਰੇਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਈ 1708 ਵਿਚ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕਾਮੀ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ, ਹਿਸਾਰ (ਬਾਂਗਰ ਦੇਸ) ਅਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ 'ਪਾਲਿਤ' ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹਜ਼ਹਾਨਾਬਾਦ (ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ) ਜਾ ਕੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ। ਉਹ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 26 ਸਤੰਬਰ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਢਾਲ ਅਤੇ ਜਾਮਾ-ਜੋੜਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। 27 ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਤਾਲਿਬ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਤਾਲਿਬ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਔਖਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ ਪਰ ਉਹ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਮਈ 1711 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਕੋਤਵਾਲ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ 1711 ਦੇ ਦਿਨ, ਜਦ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੋਤਵਾਲ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲਸ਼ਕਰ (ਫ਼ੌਜ) ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਿਸਲ (ਸਪੁਰਦਗੀ) ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ "ਕੋਤਵਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹੇ।" 30 ਦਸੰਬਰ 1711 ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ 9 ਮੁਹਰਾਂ ਭੇਟ

ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਬੈਠ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪਰਚਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਵੇ।

ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 28 ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਦੇ ਦਿਨ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਹ 18 ਮਾਰਚ 1712 ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ)ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। 1716 ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। (ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੋਧੀ ਹਰਕਤਾਂ ਕਾਰਨ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ਼ਲਤੀ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ, 3 ਜਨਵਰੀ 1724 ਦੇ ਦਿਨ, ਸਜ਼ਾਇ-ਮੌਤ ਦਿਤੀ ਗਈ)।

ਜੰਮੂ ਤੇ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬਾ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਤੇ ਮਾਰਨਾ

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਿਆਸੀ (ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਮਾਰਚ 1711 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਸਰਹੱਦੀ ਚੌਕੀ ਰਾਇਪੁਰ ਅਤੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅਪਣੇ-ਚਾਚੇ ਕੁਤਬਦੀਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ ਉਰਫ਼ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੰਮੂ) ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, 1710 ਦੀ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹੋਂ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਆਕੜ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਪਏ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੰਗ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿਖ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖ ਭੱਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ (ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਢਾਈ ਫੱਟ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਠਾਣ ਜਰਨੈਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਇਕ ਦਮ

ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਕੁਤਬਦੀਨ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਵੀ ਹੱਥ ਆਇਆ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ, 23 ਅਪਰੈਲ 1711 ਦੇ ਦਿਨ, ਰੂਪੜ ਨੇੜੇ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਤਲਾਹ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਕੁਤਬਦੀਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ 'ਰੁਸਤਮ ਜੰਗ' ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਮਾਰੇ ਗਏ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ) ਕੋਲ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ, ਪੋਤਾ ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ) ਕੋਲ ਪੰਜ ਸੌ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਲੰਧਰ-ਬਿਸਤ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। 1710 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ 4 ਅਗਸਤ 1710 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਨਕੋਦਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਇਕ ਸੌ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਸਵਾਰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ 'ਖ਼ਿਤਾਬ ਖ਼ਾਨੀ' ਵੀ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ, ਰਾਹੋਂ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ, ਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ (ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ), ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆ 'ਤੇ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। *ਮਆਸਰੁਲ ਉਮਰਾ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ 22 ਵਾਰ ਟੱਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਈਨਾਮ, ਸਨਮਾਨ, ਮਨਸਬ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। 20 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਚੂੜਾਮਨੀ ਜੱਟ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੋਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿੱਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ। 2 ਅਪਰੈਲ

1711 ਨੂੰ ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਛੇ ਸੌ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਞ ਹੀ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦਾ ਚਾਰਜ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 80 ਲੱਖ ਦਾਮ (ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪੈ) ਵੀ ਈਨਾਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

6 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 14 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

7 ਅਪਰੈਲ 1711 ਨੂੰ, ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਨੂੜ ਕੋਲ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 40-45 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਲੇ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜੇ ਅਤੇ 10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। 15 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਹੇਠ ਰਾਜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ (ਰਾਜਾ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕੇਗਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ

ਨਵੰਬਰ 1710 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੋਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ 20 ਅਪਰੈਲ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਇੰਞ ਸੀ:

...ਦੇਸੁ ਵਿਚਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਲੁ ਛੁਟਿ ਗਇਆ ਹੈ॥ ਸਿੰਘ ਪਰਬਤਾਂ ਬਬਾਨਾਂ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਬਸੇ ਹੈਨ॥ ਮਲੇਛੋਂ ਕੀ ਦੇਸ ਮੇਂ ਦੋਹੀ ਹੈ॥ ਬਸਤੀ ਮੇਂ

ਬਾਲਕ, ਜੁਵਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸਲਾਮਤੁ ਨਾਹੀ॥ ਮੁਛ ਮੁਛ ਕਰਿ ਮਾਰਦੇ ਹੈਨ॥ ਗੁਰੂ ਦਰੋਹੀ ਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੁ ਮਿਲਿ ਗਏ ਹੈਨ॥ ਹੰਦਾਲੀਏ ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨ॥ ਸਬੀ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਛੋੜ ਗਏ ਹੈਨ॥ ਮੁਸਤਦੀ ਭਾਗ ਗਏ ਹੈਨ॥ ਸਾਡੇ ਪਰ ਅਬੀ ਤੋ ਅਕਾਲ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹੈ॥ ਕਲ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀ॥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਟੱਲ ਹੈਨ॥ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਤ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ॥...ਦੇਸ ਵਿਚ ਗੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤਿ ਹੋਇ ਭਾਗ ਗਇਆ ਹੈ॥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰਨਗੇ॥...ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖੁ 22, 1768.

ਪਰ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਅਲੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਖ਼ਤ 'ਤੇ 20 ਅਪਰੈਲ 1711 ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਭੱਜ ਜਾਣ' ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚੋਂ 30 ਨਵੰਬਰ 1710 ਨੂੰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਇਹ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ' ਹੋ ਕੇ ਭੱਜਿਆ ਸੀ।' ਉਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬੰਧਨ (ਕੈਦ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੀਜਾ, ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਵਲੇ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੌਥਾ, ਇਹ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਬਾਰੀਕ ਨਿੱਬ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਹੇਠ ਕਾਫ਼ੀ ਮਗਰੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਾਰਚ 1711 ਵਿਚ ਰਾਇਪੁਰ ਤੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਜਿਤ ਮਗਰੋਂ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਈਆਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ, ਆਪਣਾ ਮੱਲ-ਮੱਤਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਟੱਬਰਾਂ ਸਣੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਕਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ (ਸ਼ੇਖ਼ੁਲ ਹਿੰਦ) ਦੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਕਾਦਰੀ (ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਦਰੱਸਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ (ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਖ਼ੁਲ ਹਿੰਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟਾਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਅਚਲ-ਵਟਾਲਾ ਪੁਜ ਕੇ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਹੁ-ਫੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਹਾਥੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ। ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਪਰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਦਾ ਮਹੱਲਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਲੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾੜ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਕਲਾਨੌਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ 1555 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਗੋ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਾਅਬ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕੇ। ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ ਦੇ ਭਰਾ ਅਨੋਖ ਰਾਇ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਤਿੰਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ, ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਕੇ, ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਨੱਸ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ।

ਅਪੈਰਲ 1711 ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ। ਕਲਾਨੌਰ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ (ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ "ਜਿਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਉਹ ਵੇਖ ਲਏ ਕਲਾਨੌਰ")। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਮਸੀਤਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ (ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਸਜਿਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮ ਅਦਾਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜ਼ਾਲਮ ਪਠਾਨ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਐਲਾਨ-ਨਾਮੇ 'ਤੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਆਦਮੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਾਸਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਅਕੀਦਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਾਖ਼ਦਿਲੀ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ

ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ।

28 ਅਪੈਰਲ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੂਪੜ ਨੇੜੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਉੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ, ਭਗਵਤੀ ਦਾਸ ਹਰਕਾਰੇ ਦੀ, ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਕਿ:

"*ਨਾਨਕ ਪੂਜ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਡੇਰਾ 19 ਤਾਰੀਖ਼ (26 ਅਪਰੈਲ 1711) ਤਕ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ* (ਇਸ ਕਰ ਕੇ) *ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਵੱਲ ਰੁਜੂ ਹੁੰਦਾ* (ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ) *ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਤਬਾ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅਜ਼ਾਨ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।*"

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੰਬੀ ਮੁਹਿੰਮ

ਭਾਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ 13 ਮਈ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ੋ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਦੀ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਵੀ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਠਾਣੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਠਾਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਅਸਲੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਬਦਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਦੇਵ, ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਦਯਾ ਧੰਮਾ, ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਉਦਿਤ ਸਿੰਹ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਕੋਟਲਾ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ, ਤਾਲਾਵਾੜ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਤੇ 11 ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ) ਨੂੰ ਖ਼ਿੱਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਜ-ਬਰਦਾਰ ਖਵਾਜਾ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਰਜੌੜੀ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸਈਅਦ ਅਜ਼ਮਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁਕਮ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ।

25 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼

ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਆਤਿਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

28 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ 20 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਵਿਚ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਥਾਨੇਦਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ) ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਹਨ।

5 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਖਿੱਲਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 9 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।

14 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਲਵਨ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ: ਮੁਗ਼ਲ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ, ਦੁਰਲਭ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁਲ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਇਨਾਇਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਵਾਲਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਵੇ। 15 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਕੁੜਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬਾਪ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਸਤੇ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

18 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਹਰਕਾਰੇ ਦੀ ਭੇਜੀ ਇਤਲਾਹ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੋਹ (22 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ), ਪਿੰਡ ਅਲ੍ਹਾਬ ਵਿਚ ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ 'ਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਬੋਛਾੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। 19 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 10 ਬੰਦੂਕਾਂ, 300 ਤੀਰ, 50 ਮਣ ਸਿੱਕਾ, 7 ਜਜੀਰੇ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੂਕਚੀ ਹੋਰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਸ ਵਿਚੋਂ ਐਡਵਾਂਸ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੌਲਤ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ, ਸਾਲੇਹ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਉੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿਤੀ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ, ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਕੁਲੀਚ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ

ਬਹਾਦਰ, ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਅਜਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਪਲਾਨਿੰਗ ਦਾ ਚਰਚਾ

20 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਹਰਕਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲਾ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਉਸ ਨਗਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 2 ਕੋਹ (6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਅਚਲ (ਹੁਣ ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ) ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ, ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਉਧਰ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) ਜਾ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

25 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੁਆਬਾ-ਬਿਸਤ ਦਾ ਨਾਇਬ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। 30 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪਿੰਡ (ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ) ਵਿਚ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਮਾਉਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵੱਢ ਕੇ ਭੇਜੇ 25 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣੇ।

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਪਸਰੂਰ ਕੋਲ ਭਾਰੀ ਜੰਗ

ਮਈ 1711 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੁਰਸਰੂਰ (ਪਸਰੂਰ) ਤੋਂ 20-22 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸਨ। 30 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਉਚੇਚੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ (ਚੈਨ ਬਹਾਦਰ) ਅਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ (ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ) ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪਸਰੂਰ ਕੋਲ ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਰਨੈਲ, ਲਗਾਤਾਰ 30 ਕੋਹ (100 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਕੇ ਪਸਰੂਰ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਖ਼ੂਬ ਖ਼ੂਨ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਜਰਨੈਲ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ (ਪੁਤਰ

ਦੌਲਤ ਮੁਈਨ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ (ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੌਲਤ ਮੁਈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ)। ਉਸ ਦਾ ਹਾਥੀ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਧਰ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਧਰ ਰਜੌੜੀ ਦੇ ਜ਼ਮੀਦਾਰ ਅਜ਼ਮਤ-ਉਲਾ-ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਉੱਪਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪਰੋਲ ਤੇ ਕਠੂਆ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 5 ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਵੀ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਭਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 4 ਜੂਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਬਦਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ, ਇਕ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ (emblem) ਅਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖਿੱਲਤ, ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਈਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੌਲਤ ਮੁਈਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਈਨਾਮ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

7 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਅਤੇ ਰਜੌੜੀ ਦਾ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸਈਅਦ ਅਜ਼ਮਤ ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਜ਼ਹਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਜ਼ਹਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਬਦਲੇ ਖਿੱਲਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ 9 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਜਵਾੜਾ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇੱਥੇ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। 13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ 'ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ 25 ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ।

16 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ (ਨਾਇਬ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਿਸਤ ਦੋਆਬ ਜਲੰਧਰ) ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਢੌਰੇ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਕੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਹੁਣ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਬੈਠ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਲੜਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਘਬਰਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਡਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ 'ਬੰਦਾ ਆ ਗਿਆ! ਬੰਦਾ ਆ ਗਿਆ!!' ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਡਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ 'ਤੇ ਤਰੇਲੀਆਂ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

11 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਪੈਸੇ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੰਗ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੋਰ.ਅਸਲਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਧਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਜਾਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ 19

ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਛੰਭ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। 30 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਉਹ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਕ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਚਲ ਪਿਆ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ

ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਿੰਡ ਆਲੋਵਾਲ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜ਼ੀਮਉਸ਼ਾਨ ਨੇ ਪਿੰਡ ਅਵਾਨ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਗੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਲਗਣ ਬਣਾ ਲਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਚੋਂ ਮੁਅੱਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ ਪਰਵੇਜ਼ਾਬਾਦ ਮੰਡੀ ਕੋਲ, ਰਫ਼ੀ-ਉਸ਼-ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਧਰਮੂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਕੋਲ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹਮੀਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਜਮਾ ਲਏ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਅਜ਼ੀਮੁਨਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਇਕੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਯਾਰ੍ਹਾਂ-ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰੇ-ਡਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਖਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਹਾਦ ਦੇ ਕਈ ਮੁਖੀ ਆਗੂ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਉਣ ਨੇ, ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਲੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰ ਜਾਨ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਘਰ ਬੈਠ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੱਯਦ ਇਨਾਇੱਲਾ, ਅਤਾਉਲਾ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਹੌਸਲਾ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਆਖ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪਤਾ

ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 6 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। 11 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰ ਸਕਦਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 6 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਮਗਰੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਰੰਜਿਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਫੜਵਾਇਆ ਤੇ ਮਰਵਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਇੰਵ ਹੀ ਈਨਾਮ ਪਾਉਣ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਨੂਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਟਾਊਟਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਰਵਾਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਮ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਮੌਲਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਤੱਸਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਮੁਤਸੱਦੀ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਹ ਦੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੀਚਕ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦਾ 'ਇਲਾਜ' ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਅਖੌਤੀ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਾਸਤੇ, ਢੋਲ ਢਮੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀਤਲਾ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਰਦੀ ਬੇਗ ਨੇ ਕੁਝ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਜਲੂਸਾਂ ਤੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਕੁਫ਼ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਵੀ। ਵਿਰਦੀ ਬੇਗ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ (ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਲੱਖ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਲੁੱਟਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਡਰੂ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਭਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਬਚਨ ਸਿੰਹ ਕਛਵਾਹਾ ਤੇ ਬਦਨ ਸਿੰਹ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਜਿਹੜੇ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮੁਸਲਿਮ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਨੂੰ ਰੁਕਵਾਇਆ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਫੇਰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਮੁੰਨਵਾਈਆਂ

ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕੂਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਨਵਾਂ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਫ਼ਸਾਦ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਫ਼ਸਾਦ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਕੇਸ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ 'ਰੋਡੇ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁੰਨਵਾ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਨਾ ਸਮਝ ਲਵੇ।" ਇਸ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨਾ ਦਿੱਤੇ (*ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ*)। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਕਲੰਦਰੀ ਦੀ *ਦਸਤੂਰ-ਉਲ-ਇਨਸ਼ਾ* (ਰੁੱਕਾਤਿ ਅਮੀਨੁਦੌਲਾ, ਰੁੱਕਾ ਪੰਜਵਾਂ) ਮੁਤਾਬਿਕ **ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੁੰਨਵਾਈਆਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ**:

"...ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਬੇਦੀਨ (ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾ ਰੱਖੇ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ (ਜਿਸ ਨੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ) ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਦਿਓ-ਕੱਦ ਸਰਦਾਰ ਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚਿਲਮਚੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਜਾਮੇ ਲਾਹ ਦੇਂਦੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਮੁਸਤੱਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁਨਾ ਕੇ ਹੀ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ) ਹਜ਼ੂਰ ਆਉਂਦੇ..."

ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਉਹ ਰਲ ਕੇ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ (ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ) ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। 21 ਅਗਸਤ 1711 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ। ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 12 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦੇ ਬਕਾਇਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਖ਼ਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ।

ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਖ਼ਾਨ (ਗੁਰਜ-ਬਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰੋਗਾ) ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਨਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦਰੋਗੇ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੇਗਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦੇ ਖ਼ੇਮੇ ਵਿਚ ਵੜਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਬੈਠਾ।

22 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦਸ ਵਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਮੀਰ ਆਤਿਸ਼), ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ (ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ) ਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ (ਕੋਤਵਾਲ) ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੌਕੂਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼

ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ (ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ, ਜੋ ਇੰਞ ਸੀ: ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰ, ਇਕ ਲੱਖ 36 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ, 11 ਹਾਥੀ, 70 ਘੋੜੇ, 18 ਊਠ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ 'ਖਾਲਸਾ' (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ) ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਅਰਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਸਤਮ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨ (ਸਾਂਵਲ ਦਾਸ), ਵਕੀਲ (ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ) ਤੇ ਮੁਸਤੌਂਦੀ ਵੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।* ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ, ਜੰਮੂ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਮੇਵਾਤੀ) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਵਧਾ ਕੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

*(ਮਗਰੋਂ 20 ਨਵੰਬਰ 1711 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਹਿਮ ਕਰ ਕੇ 'ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਸਤਮ' ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਗ਼ਜ਼ਨਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ 9 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰੀ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ)।

23 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਸਤੇ 2 ਲਖ ਰੁਪੈ ਹੋਰ ਐਡਵਾਂਸ ਭੇਜੇ। 27 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰੂਪੜ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਡਾਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ 7 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੁੱਲੂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਿਆ।

2 ਨਵੰਬਰ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ (ਪੁਤਰ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਥਾਪ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼

ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਦੋਆਬ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਹੋਰ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਵਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਬੰਦੂਕਚੀ ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਪੜ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। 12 ਨਵੰਬਰ 1711 ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। 14 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ 9 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗਲ ਹਰੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ (ਅੰਬੇਰ) ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਹ ਸਵਾਈ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜਿਤਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ 21 ਸਤੰਬਰ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਲੂਣੀਆ ਵਿਚ ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥ ਖ਼ਤ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। 30 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ **ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਫ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।** ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਵੀ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨ ਬਾਦਸਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਸਫ਼ੀਰ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ ਤੇ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਸਢੌਰਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ

ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਉਧਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਰਨੈਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਵੀ 5 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਗੁਆਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਰਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੱਲੂ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਰੂਪੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਗ ਪਏ।

ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭੇਜੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ, ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ 40 ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 11 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਆਲੋਵਾਲ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲੁਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਦਬਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਨਾਂ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ: ਸਹਿਜ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, ਡੋਗਰ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਨਰਬੁਦ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਠੌਰ, ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵਗ਼ੈਰਾ। (ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ: ਕਿਤਾਬ *ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ*, ਲੇਖਕ ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ)।

ਦਸੰਬਰ 1711 ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਉਠਾਏ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੁੱਢ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ 'ਸਿੱਖ' ਹੀ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ੌਰਨ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਕੇਸ ਮੁਨਾ ਦੇਣ, ਨਹੀਂ

ਤਾਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।' ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਦਮ ਸਫ਼ਾ-ਚੱਟ ਹੋ ਗਏ।

ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ

ਦਸੰਬਰ 1711 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ)। 28 ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬਰਸਾਣਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਤੰਬੂ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਪੁਤਰ ਭਾਈ ਚਿਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਘ ਸਿੰਘ, (ਦੋਵੇਂ ਪੁਤਰ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੋਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਈਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕਟਵਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਇਹ ਸਿਰ ਜਦ 12 ਜਨਵਰੀ 1712 ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। (ਫਿਰ 18 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ)। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਇਸ 'ਕਾਮਯਾਬੀ' 'ਤੇ ਮੁਜਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਨਜੂਮੀਆਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਘੋੜਾ, ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਸੰਢਾ, ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ, ਕੁਝ ਜੜਾਊ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਰ-ਵਾਰਨੇ ਕਰ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ। ਪਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ।

22 ਜਨਵਰੀ 1712 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਹਿਲੂਰ (ਬਿਲਾਸਪੁਰ) ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੱਸੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ (ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ) ਵਿਚ ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ, ਮੁਗ਼ਲ ਜਰਨੈਲ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਜੰਗ ਖ਼ਾਨ ਨੇ, ਕੀਰਤਪੁਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਜੰਗ ਨੇ ਆਪ ਪਿੰਡ ਨਿਰਮੋਹ (ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ

ਤੇ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹਾਤਿਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਵਾਪਿਸ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ। 25 ਦਸੰਬਰ 1711 ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ) ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰੀ ਮਨਸਬ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮਉਸ਼ਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸਬ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹਾਤਿਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਹਾਤਿਮ ਖ਼ਾਨ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੱਜਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। (ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ)।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜੱਥੇ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 14 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਜਿੰਦਬੜੀ (ਜੋ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਰਗਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਵਿਚ ਦੋਆਬਾ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ।

23 ਜਨਵਰੀ 1712 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ; ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਜੈਜੋਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਪਿੰਡ ਭਲੇਵਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਿੰਡ ਜਿੰਦਬੜੀ ਅਤੇ ਝੱਜਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੁੱਜ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 13 ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ "ਗ਼ਾਜ਼ੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ" ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ।

ਇਕੱਲਾ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਸ ਵੱਡੇ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਛੋਟੇ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਅਸਲਾ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾਇਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਿਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 1708 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਖਣ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਬੇਪਨਾਹ ਤਾਕਤ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਸਲਾ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਪਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਫ਼ਹਿਮੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਦਰਜਨਾਂ ਝੜਪਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਘਟੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ (ਹਮਲੇ) ਨਾ ਰੁਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਘਬਰਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ 'ਬੰਦਾ ਬੰਦਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਬਰੜਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਯਾਨਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾ ਫੜਿਆ ਜਾਣਾ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅਜ਼ਾਬ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੌਂਦਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੀਮ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। (*ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੋਣਾ ਸੀ*)।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜੋਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਬੈਰਾਗੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਲੋਕ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹੀ ਹੁਕਮ 28 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ)।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ "ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਲੱਭੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਏ।" ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣਾ ਜਜ਼ੀਆ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਰ, ਮੁੱਛਾਂ

ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁੰਨਵਾ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਸਿੱਖ ਸਮਝੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਡਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਅ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਏਨਾ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਗ਼ੁੱਸੇ ਤੇ ਸਨਕੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨੀਮ-ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਾਗ਼ਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹਰਕਤ ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਨ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਬਹਾਦੁਰ, ਜ਼ਫ਼ਰ ਜੰਗ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਵਜ਼ੀਰਿ-ਆਲ੍ਹਾ ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ) ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। 30 ਨਵੰਬਰ 1710 ਨੂੰ ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ 'ਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ "ਕੁੱਤੇ" ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੱਤੀ। (ਇਹ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾ ਇਸ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਮਗਰੋਂ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਕੇ, 18 ਫ਼ਰਵਰੀ 1711 ਦੇ ਦਿਨ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ)।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਪਾਗ਼ਲਾਨਾ ਹੁਕਮ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। 23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1711 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ 'ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ' ਵਾਸਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਟੋਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਪਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਆ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 22 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜਿਹਆਂ ਅਜੀਬ ਹਰਕਤਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਹੁਣ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬੇਹਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਨਵਰੀ 1712 ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੌਂਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ੁਦਾਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। 12 ਫਰਵਰੀ 1712 ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤੇ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਹੇਠ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁੱਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤੇ ਡਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਏਨਾ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਗ (ਕੁੱਤੇ) ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁੱਤੇ ਮਾਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। 25 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਿੱਲੀ ਦੀ ਸੋਜ਼ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਬਿਸਤਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਹਕੀਮ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ 'ਤੇ ਖੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ 27-28 ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਬੂਤ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੌਲਵੀ ਮੁਰਾਦੁੱਲਾ, ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਤੇ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਸੀ, ਕਈ ਦਿਨ ਲਾਸ਼ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਭੇਜ ਸਕੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚੌਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇੰਞ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕਈ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ 43 ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ (12 ਅਪਰੈਲ 1712 ਦੇ ਦਿਨ), ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੇਵਾ (ਵਿਧਵਾ) ਮਿਹਰ ਪਰਵਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ, ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਗਈ। ਲਾਸ਼ 16 ਮਈ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਰੁਲਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਲਾਸ਼ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਕੋਲ, ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬਣਾਈ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ, ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ 'ਚ ਖ਼ੂਨੀ-ਜੰਗ

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਸਾਰੇ ਜਰਨੈਲ, ਸਣੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ 'ਚੈਨ ਬਹਾਦਰ', ਵੀ ਮੁਹਿਮ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਮੁੜ ਆਏ। 3 ਮਾਰਚ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਦੋ-ਟੁੱਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਅਜ਼ੀਮ-ਉਸ-ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਸੁੱਟੀ। ਅਜ਼ੀਮ-ਉਸਸ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਗਈ।

ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ, 16-17 ਮਾਰਚ ਨੂੰ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਨਿੱਕੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ (ਰਫ਼ੀ-ਉਲ-ਕਾਦਰ) ਤੇ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ (ਖ਼ੁਜਿਸ਼ਤਾ ਅਖ਼ਤਰ) ਨੇ ਨਵਾਂ ਲਸ਼ਕਰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗ ਕੀਤਾ। 17 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਦ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਫ਼ਰਖੰਦਾ ਅਖ਼ਤਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖੇਮੇ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਬਦੁਸ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਤੋਪ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਫੁੰਡ ਸੁੱਟੇ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਅਜੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹੁ-ਫੁਟਦਿਆਂ ਹੀ ਜਹਾਂਦਾਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੱਡਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਹੁਣ ਰਫ਼ੀਉੱਸ਼ਾਨ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਤਪੀ 'ਤੇ (ਤਪਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ) ਰੁਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਖ਼ੀਰ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ, ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ।

ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ

ਜਹਾਂਦਾਰ ਨੇ ਤਾਕਤ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਈਨਾਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ ਬਹਾਦਰ, ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਖਵਾਜਾ ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ੱਕਰ-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਮਰਾ ਨੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਈਨਾਮ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ 20 ਮਾਰਚ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਖ਼ੁਜਿਸਤਾ ਅਖ਼ਤਰ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਾਥੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਸਤਮ (ਉਰਫ਼ ਗ਼ਜ਼ਨਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਉਰਫ਼ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਰਹੰਦ) ਅਤੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਆਲਮਗੀਰੀ, ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਬਹਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੈਫ਼-ਉਲ੍ਹਾ-ਖ਼ਾਨ, ਰਹਿਮਾਨ ਯਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਸ਼ੱਰਫ਼ ਖ਼ਾਨ (ਗੁਰਜ ਬਰਦਾਰ) ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰ-ਉਲ੍ਹਾ-ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਨਾ-ਇ-ਜ਼ਮਾਨਾ (ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ), ਅਹਿਤਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲੁਤਫ਼-ਉਲ੍ਹਾ-ਖ਼ਾਨ (ਖ਼ੁਜਿਸ਼ਤਾ ਅਖ਼ਤਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ), ਰਹਿਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਯਾਰ, ਅਤਾ-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ਤਹਿ-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ, ਮੋਹਤਮ ਖ਼ਾਨ, ਰਾਏ ਰਾਈਆਂ, ਜਨੀ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ਿਦਵੀ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਰ ਖ਼ਾਨ, ਅਕੀਦਤ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਨ), ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ) ਵਗ਼ੈਰਾ 17 ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲੁਤਫ਼-ਉਲ੍ਹਾ-ਖ਼ਾਨ, ਰਾਏ ਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਜਨੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 21

ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹਕੀਮ ਮੋਇਤਮਦ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੇ **ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟਣ** ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਜਹਾਂਦਰ ਸ਼ਾਹ 23 ਮਾਰਚ 1712 ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ।

ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਜੰਗ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਰੁਕ ਗਈ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ। 21 ਮਾਰਚ ਦੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵਧਾ ਕੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ ਦੋ-ਅਸਪਾ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨਸਬ ਸੀ)। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 'ਚੈਨ ਮੁਹੰਮਦ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਜੰਗ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 21 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

5 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੰਦਗੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਸਤੇ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। 9 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਅਸਲਾ ਦੇ ਕੇ ਮੁਆਰਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

23 ਅਪਰੈਲ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ 15 ਸੌ ਘੋੜਸਵਾਰ 25 ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਅਤੇ 2 ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਚਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ 'ਤੇ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਦਿੱਲੀ) ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ 7 ਮਈ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੱਖਣੀ ਸਰਾਂ (ਨਕੋਦਰ ਨੇੜੇ), ਨੂਰਮਹਿਲ, ਫ਼ਿਲੌਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਦੋਰਾਹਾ ਤੇ ਖੇੜਾ ਵਿਚ ਪੜਾਅ ਕਰਦਾ ਉਹ 20 ਮਈ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੋਬਾਰਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। 22 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ।

13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਮਾਓਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਜਗਤ

ਚੰਦ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਚ ਬੜਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸ੍ਰੀਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਦੇ ਰਾਜੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ (ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, 24 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 18 ਸਤੰਬਰ 1688 ਦੇ ਦਿਨ, ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਸੀ)। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਮਾਓਂ ਦੇ ਜਗਤ ਚੰਦ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਖਿੱਲਤ, ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। 2 ਜੁਲਾਈ 1712 ਨੂੰ ਨਾਹਨ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। (ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ)। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ।

12 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਬੂ-ਉਲ-ਕਾਸਿਮ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਨਾਇਬ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ। 24 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਰੋਹਤਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨੂੰ ਰਜੌੜੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਕਾ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜਨਾ

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਡੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਰਚ-ਅਪਰੈਲ 1712 ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਢੌਰਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਰਹੰਦ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਘੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੇ ਤੰਬੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਲਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਬੰਦਾ ਇਸ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬਚ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ

ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੁੱਜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਅਗਸਤ 1712 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਗੱਡ ਲਏ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੰਞ ਰੋਜ਼ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। 17 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸਢੌਰੇ ਵਲ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਰਜ਼ 'ਤੇ 8 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਰਵਾਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਢੌਰਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਦ ਅੰਦਰ ਦਾਣਾ-ਪਾਣੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਉਧਰ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਵਾਅਦੇ 'ਤੇ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਜੰਗ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜੀ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਜੰਗ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਾਹਨ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਨੂੜ ਨੇੜੇ ਛੱਤ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਸਤੱਦੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 20 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਦੇ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਲਾਈ। ਜਹਾਂਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰੋਲ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਤੇ ਸਰਪੇਚ ਵੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਤਾਰਾਂ ਸੀ, ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ, ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਹਕੀਮ ਮੋਇਤਮਦ-ਉਲ-ਮਲਿਕ ਦੇ **ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟਣ** ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਲਾਣਨਾ

ਉਧਰ 27 ਮਾਰਚ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ (ਪੁਤਰ ਅਜ਼ੀਮਉਸ਼ਾਨ) ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦਾ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸਿਰਫ਼ 8 ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਨਾਲ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾ ਦਿਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ 27 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਬਿਹਾਰ ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਐਲਾਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੀ ਮਾਂ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ (ਕੁਤਬ-ਉਲ-ਮੁਲਕ) ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਹੀ ਦਿਵਾਏ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵਾਅਦਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਰੋਣਾ-ਪਿੱਟਣਾ ਤੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨ ਗਈ। (ਇਰਵਿਨ, *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਸਫ਼ਾ 206)।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਵੀ ਪਟਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਓ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਿਵਾਓ। ਮੈਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਸਲ ਵਾਗਡੋਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ: ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਖੀ (ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਨੂੰ) ਅਤੇ ਬਖ਼ਸੀ (ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ) ਦੇਣੇ ਮੰਨ ਲਏ (ਇਰਵਿਨ, ਸਫ਼ਾ 206)। ਮਗਰੋਂ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਜੋ ਅਲਾਹਾਬਦ ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ) ਵੀ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਸੀ (ਮਗਰੋਂ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ

ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੱਲ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ)। ਇਰਵਿਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ (ਮੌਤ 27 ਜਨਵਰੀ 1721) ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਅਫ਼ਰਾਸਿਆਬ ਖ਼ਾਨ (ਮੌਤ 21 ਅਗਸਤ 1718) ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਬਣਇਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਇਰਵਿਨ, ਸਫ਼ਾ 258)।

ਜਦ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਅਬਦੁਲਾ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। 17 ਨਵੰਬਰ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਉਹ ਆਗਰਾ ਨੇੜੇ ਸ਼ਾਮੂਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪੁਜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜਹਾਂਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਈ ਜਰਨੈਲ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ 'ਚੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 22 ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੇਂ ਸਵਾਰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਆਗਰੇ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਕੋਲ 40-50 ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਭਾਰੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਠੰਡ ਨੇ ਲੜਾਈ ਟਾਲ ਦਿਤੀ।

31 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਕੁਝ ਮੱਠਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰੁਖਸੀਆਰ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ 'ਰੁਸਤਮਿ ਹਿੰਦ' ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਵੀ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੱਜ ਟੁਰਿਆ। ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਸਣੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਆਸਫ਼-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘਰ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਅੰਦਰ ਡੱਕ ਦਿਤਾ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ।

ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਤਲ

ਉਧਰ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ 31 ਜਨਵਰੀ 1713 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲੁਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਰਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਇੰਞ 31 ਜਨਵਰੀ 1713 ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ

ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਈਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮੁਹਿੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਸੀ। 26 ਫ਼ਰਵਰੀ 1713 ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜਿਤਾਈ ਸੀ ਉੱਥੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੀ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ।

ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੇ ਕਾਤਲ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜਣਾ

ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। 3 ਮਾਰਚ 1712 ਦੇ ਦਿਨ ਅਜ਼ੀਮੁਸ਼ ਸ਼ਾਹ (ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਬਾਪ) ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਉਹੀ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਦਲੇ "ਬਹਾਦਰ" ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਵੀ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰੀ ਮਨਸਬ ਵੀ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

26 ਜਨਵਰੀ 1713 ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਯਕੀਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਜੋ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕੁੜਮ ਸੀ) ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ 27 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਖ਼ਿੱਲਤ ਵੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ।

11 ਫ਼ਰਵਰੀ 1713 ਦੇ ਦਿਨ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਖ਼ਤ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤ ਦਿਤੀ। 14 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਖੋਹ ਲਵੇ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਠਿੱਲ੍ਹ ਪਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ

ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਇਨਾਇਤੁੱਲਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਨ (ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨੀ) ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ (ਪਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ, ਮਈ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ, ਮਰ ਗਿਆ)। 26 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਨੂੰ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ, 2 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸੈਫ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਤੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਦਾਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰੀ-ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

2 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੀ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜੋਧਪੁਰ) ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ (ਜੈਪੁਰ-ਅੰਬੇਰ) ਨੂੰ ਪੰਜ-ਹਜ਼ਾਰੀ, ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਭੇਜੀ ਗਈ। *(ਦਰਅਸਲ ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ ਜੋਧਪੁਰੀਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ 6 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਜੋਧਪੁਰ ਤੋਂ ਅਲੀਵਰਦ ਦੀ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। 13 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੀ ਜਿੱਥੇ 17 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ।)*

ਜਦ ਇਹ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਆਰ ਖ਼ੂਨੀ ਬਵਾਸੀਰ ਕਾਰਨ ਬੀਮਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਸੇਜ 'ਤੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। (ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਹੈਮਿਲਟਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਈ)। (ਇਰਵਿਨ, *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਸਫ਼ਾ 305)।

ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ 16 ਜੁਲਾਈ 1719 ਨੂੰ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਆਰ ਦੇ ਹਰਮ 'ਚੋਂ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਸਣੇ ਜੋਧਪੁਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਵਜ਼ੀਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਉੱਥੋਂ ਕਢਵਾ ਦਿੱਤਾ। (ਇਰਵਿਨ, ਸਫ਼ਾ 401)

16 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 14 ਮਈ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 23 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਏਨਾ ਖ਼ਫ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਜਹਾਂਦਾਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਮੇਸ ਕੇ, ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ) ਦਾ ਰਾਜ-ਵਰ੍ਹਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਟਨੇ ਵਿਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਦਿਨ 29 ਸਫ਼ਰ 1124, ਯਾਨਿ 27 ਮਾਰਚ 1712 ਤੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ।"

ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੁਸਣਾ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਰਚ 1713 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਢੌਰਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਾਹਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ (ਰਾਜਾ ਨਾਹਨ) ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਡਾਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ ਨਾਹਨ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਥੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਢੌਰੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ। ਉਧਰ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਰਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅੱਗੇ ਉਹ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਜੂਨ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਈਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖਾਈਆਂ ਪੁੱਟ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਮੋਰਚੇ ਗੱਡ ਲਏ।

22 ਜੂਨ 1713 ਦੇ ਦਿਨ ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। (ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਪੁਤਰ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਪੁਤਰ ਭਾਈ ਚਿਤਰ ਸਿੰਘ (ਤਿੰਨੇ ਪੋਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ)। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਕਾ ਬੇਗ ਖਾਨ (ਈਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਰਾ) ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

15 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ 700 ਪੌੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ

ਦੀ ਕੰਧ ਟੱਪਣ ਦਾ ਪਲਾਨ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਸਤੇ ਅੱਠ ਹਫ਼ਤੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ 6 ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕਟਵਾ ਕੇ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। 27 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਖਿਲਤ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

ਅਗਸਤ 1713 ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਮਾਣਾ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਲੋਹ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਬਲੋਹ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵੇਖ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੁਪਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਵੀ, ਸਣੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨਾਇਬ (ਡਿਪਟੀ) ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ੱਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ 5 ਸੌ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਸਵਾਰ ਵਧਾ ਦਿਤਾ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਮਲਾ

12 ਅਕਤੂਬਰ 1713 ਨੂੰ ਫ਼ੱਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਡਾਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੰਗ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਰਹੰਦ), ਈਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (ਪੁਤਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ) ਵੀ ਆ ਰਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹਾਜੀ ਕਮਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਬੂ-ਉਲ-ਮੁਲਕ, ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ।

ਭਾਵੇਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਅਜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੀ, ਪਰ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਲੰਮਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਬਚ ਕੇ

ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬੇਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨੌਂ ਸੌ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। 29 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨੇਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਈ ਗਈ। 3 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ, ਜਿਗਹ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਗਾਰਾ ਵੀ ਈਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੋਂ, 19 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਰਾਜਾ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ 228 ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਨੱਕ ਭੇਜ ਕੇ ਇਕ ਹਾਥੀ, ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਜਿਗਹ-ਕਲਗੀ ਦਾ ਈਨਾਮ ਲਿਆ ਸੀ।

ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਇਕ ਜੇਤੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਇਸਤਕਬਾਲ

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਏਨੀ ਅਹਿਮ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਦਾ ਸੀ। 24 ਫ਼ਰਵਰੀ 1714 ਦੇ ਦਿਨ ਜਦ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਜਰਨੈਲ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਦ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਜੰਜੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ ਜਹਾਨ ਬਹਾਦਰ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ, ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਕੇ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਹਿਣ, ਕਿਸ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਕੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਕਿ ਉਸ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਦੀਵਾਨੇ-ਖਾਸ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖੇ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ। ਜਦ ਖ਼ਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਖਿੱਲਤ ਤੇ ਜਿਗਹ-ਕਲਗੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 3 ਮਾਰਚ 1714 ਨੂੰ ਈਸੇ ਖ਼ਾਨ ਮੰਵ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰਨ ਬਦਲੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰ

ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨਸਬ ਵੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ-ਨੌਂ ਸੌ ਵਧਾ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ 'ਚ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਈਨਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ।

ਫ਼ਰਵਰੀ 1714 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਬਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਬਟਾਲਾ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੰਮੂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕੋਲ ਏਨੀ ਫ਼ੋਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਕੱਰ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਬੇਰੋਕ ਉਧਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਧਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਐਕਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਅਪਰੈਲ 1714 ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਮਹਿਲੂਕ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਪਠਾਨ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਜਬਰੀ ਵੱਢ ਲਈਆਂ। ਇਸ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸ਼ਰਫ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਸੱਤ ਸੌ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਜੋ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਮਈ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ੇਰ ਸਿੱਖ-ਮੁਗ਼ਲ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। 29 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਈ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਰ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਆ ਰਲੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਚੀਰਿਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਝੜਪਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਪਰੈਲ 1713 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਫਿਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਫਿਰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਡਿਫ਼ੈਂਸ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਅਗਸਤ 1714 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਇਆ। 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰੂਪੜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖਵਾਜਾ ਮੁਕਰਮ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ

26 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜ਼ੈਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ 2 ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ। (ਇਰਵਿੰਗ *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 311)।

ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ 'ਜੁਦਾ' ਹੋਣਾ

ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ (ਅਪੈਰਲ 1715 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1715) ਫ਼ਰਕ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਲੜ ਕੇ ਘੇਰਾ ਤੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ, 9 ਜੁਲਾਈ 1714 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਹਰਕਾਰੇ ਅਨੰਦ ਰਾਓ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ **ਬਾਜ ਸਿੰਘ** (ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ) ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ (ਸ਼ਾਇਦ 14-15 ਹਜ਼ਾਰ) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਮਾਖੋਵਾਲ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਵਿਚ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਉੱਥੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੌਲਤ ਤੇ ਡੰਗਰ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਰਦੂਨ, ਮਹਿਲੂਕ, ਮਲਕੀਆਤ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਹਥਿਆਰਾਂ (ਤੋਪਾਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੱਤਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਅਗਸਤ 1714 ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਫ਼ੇਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਥਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲਣਾ ਬੇਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ (ਉਂਞ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 9 ਜੂਨ 1916 ਦੇ ਦਿਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਜ਼ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੂਜਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ

ਅਲਹਿਦਗੀ 1715 ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 1714 ਦੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਮੁਗ਼ਲ ਰਿਕਾਰਡ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਜ਼ਰਾ-ਮਾਸਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਉਧਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿੰਜੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੰਬੋਹ ਤੇ ਲਖਾਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ੇਰ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਅਗਸਤ 1714 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ (ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਰੇਲੀ ਤੇ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਕਮਾਓਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਾਜ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਬਾਜ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਰੇ ਗਏ 25 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਜ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ੁਰਮਾਨ, ਖਿੱਲਤ ਅਤੇ ਇਕ ਗੋਸ਼ਵਾਰ (ਪੱਗ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਪੱਟੀ) ਈਨਾਮ ਵਜੋਂ ਭੇਜੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕਾਬਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਲ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮਾਲੀਆ, ਚੁੰਗੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਕਲੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਾਂ ਸੁਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।

ਫ਼ਰਵਰੀ 1715 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸੁਕੇਤ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਅਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਰਮਜ਼ਾਨੀ ਬੇਗ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਬੇਗ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1715 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਲੁਟ ਲਿਆ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਜ-ਬਰਦਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਮਲੇ

ਫ਼ਰਵਰੀ 1715 ਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਹਿਰਾਬ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਰਾਏਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਾਂ ਥਾਨੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲਈ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 10 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਪੁਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ 15 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਚਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਫ਼ਰਾਸਿਆਬ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਰਾਜਾ ਓਦੀਪ ਸਿੰਹ, ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਹ ਭਦੌੜੀਆ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਸੌ ਹੋਰ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ 12450 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

1715 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਦੇ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ *ਸੈਫ਼-ਉਦ-ਦੌਲਾ* (ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਲਵਾਰ) ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਲਦ 2, ਸਫ਼ਾ 861)।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪੈਣਾ

19 ਮਾਰਚ 1715 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਕੋਹ (ਸਵਾ ਸੌ) ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੜਾਅ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤੇ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤੇ ਹਨ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਬਦੁਲ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੁਜ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਪਲਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ

ਕਿ ਇੱਥੇ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ। ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

"ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਵਟਾਲੇ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਹ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਕਲ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਟੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਯਾ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਜਿੱਤਦਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਜਿੱਤਦੀ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ। ਜੇ ਕਰ ਵਟਾਲੇ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਰਖਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਹਾਰ ਜਾਦਾ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਭਜਦਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਰ ਇੰਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਟਾਲੇ ਜਾਂ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਗ਼ੌਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਆਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਹਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਢੂੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਫ਼ਸੀਲ (ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ) ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖਾਈ ਨਹੀਨ ਸੀ ਬਣ ਸਕੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਗੜ੍ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਰਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰਾ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਕੂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਇਸ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਹਜ਼ਾਰ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਬੰਦੇ ਹੀ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਏਨੇ ਕੁ ਸਿੱਖ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਕੋਲ ਘੇਰਾ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਕੂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਭੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਘੇਰਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ

ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 2 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਟੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 457)।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਰਚ 1715 ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 30 ਮਾਰਚ 1715 ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰਜ-ਬਰਦਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਅਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅਬੁਦਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਮੁਈਨ ਪੰਜ ਸੌ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 20 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੁਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ।

10 ਅਪ੍ਰੈਲ 1715 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਝੂਠੀ ਇਤਲਾਹ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਆਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੇਟਾ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ (ਆਪਣੀ ਚੰਬੇ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਸਣੇ) ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਇਸ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਖੁਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੈਫ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਗੁਜਰਾਤ), ਇਰਾਦਤ ਮੰਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਏਮਨਾਬਾਦ), ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਔਰੰਗਬਾਦ ਤੇ ਪਸਰੂਰ), ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਯਮ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਟਾਲਾ), ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕਲਾਨੌਰ), ਹਮੀਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ (ਰਾਜਾ ਕਾਂਗੜਾ), ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਜਸਰੋਟੀਏ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹਰਿ ਦੇਵ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਰਿਫ਼ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ (ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਪੁਟ ਲਏ। ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੰਮੂ) ਅਤੇ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ), ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ) ਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪੱਟੀ, ਐਮਨਾਬਾਦ, ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਔਰੰਗਾਬਾਦ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਜਸਰੋਟਾ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਯਾਨਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਇਰਵਿਨ, *ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 313)।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਗੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਦਾਣਾ ਅਤੇ ਡੰਗਰ ਖੋਹ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੋਟਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲੱਕੜ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਜਸਰੋਟੀਏ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵਾਪਿਸ ਦੌੜ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਸਤਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗੇ ਵਧਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੋਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਨਵੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 23 ਅਪਰੈਲ 1715 ਦੇ ਦਿਨ ਪੁਜੀ ਸੀ। 28 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁਜਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਸਕੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਸੀ। 14 ਮਈ 1715 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਞ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ) ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। 21 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਫ਼ਵੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਜਾਣ ਵਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੰਞ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਚੌਧਰੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ 24 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ, ਸਰਹੰਦ ਦੀ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ, ਲਾਹੌਰ ਸੂਬੇ ਦੀ 10 ਹਜ਼ਾਰ

ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਜੰਮੂ ਦੀ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਵੀ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਰਿਫ਼ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਈਨਾਤ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "*ਸਿੱਖ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ 40-50 ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੌਛਾੜ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਖਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।*" ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਦੁਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ: "**ਹੇ ਅਲ੍ਹਾ! ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਏਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਬਚ ਸਕੇ**।" (ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ, *ਇਬਰਤਨਾਮਾ*, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚਲੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਸਫ਼ੇ 57 ਬੀ ਤੋਂ 61 ਏ, ਛਪੀ ਹੋਈ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਸਫ਼ੇ 180-84)।

ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਡਰ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਬਾਰੇ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "**ਜੇ ਕਰ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਬਿੱਲੀ ਕੁੱਤਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਮੋਰ-ਚਾਲ 'ਤੇ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਹੀ ਆਦਮੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਦੂ ਦਾ ਕਾਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਤੀਰ ਜਾਂ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦੇ**।" ਯਾਨਿ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜਾਦੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬਿੱਲੀ ਜਾਂ ਕੁੱਤਾ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ-ਭਰੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ (25 ਹਜ਼ਾਰ) ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੋਰਚੇ ਪੁੱਟ ਲਏ। ਹੁਣ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੇਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਦਾਣਾ-ਪੱਠਾ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ। ਜਦ ਵੀ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਬੌਛਾੜ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਮੁੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਞ ਕਰਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ 10 ਰੁਪੈ ਈਨਾਮ ਦਿਤੇ ਜਾਵਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ

ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਬਰਸਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਠੰਡੀ ਪੈ ਗਈ। ਇਕ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਲੰਬੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਰਸਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਮੁਗ਼ਲ ਵੀ ਢਿੱਲੇ ਪੈ ਗਏ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਵੇਂ ਅੜੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਵਰਨਾ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਘੇਰਾ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਧੇ ਕੁ ਸਿੱਖ ਬਚ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਇਹ ਚੁਸਾਮਾ (ਮਈ ਤੋਂ ਅਗਸਤ) ਸ਼ਾਇਦ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੁਝ ਮੌਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੰਞ ਸਿੱਖ ਪੂਰੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ, ਪੂਰਾ ਚੁਮਾਸਾ ਤੇ ਅੱਧੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ (ਯਾਨਿ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ ਤਕ, ਤਕਰੀਬਨ 8 ਮਹੀਨੇ) ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਰਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਕਿਆਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। 7 ਦਸੰਬਰ 1715 ਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਸਤ-ਮਰੋੜਾਂ ਤੇ ਪੀੜਾਂ ਨਾਲ ਮਰ ਗਏ...ਜਦ ਸਾਰਾ ਘਾਹ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਇਕਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਜਦ ਇਹ ਵੀ ਮੁਕ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨਾਂ ਨੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਤਣੇ ਛਿੱਲ ਲਏ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਚੂਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਞ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਕੁਝ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਿਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਟ ਦਾ ਮਾਸ ਕੱਟ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਾਧਾ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ

8 ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੌਰਾਨ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹਵਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਲਣ-ਜੁੱਲਣ ਜੋਗੀ ਸਤਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਅਖ਼ੀਰ, ਜਦ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਜੂਮ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੇ ਅਧਮੋਏ ਪਏ ਹੋਏ ਦੋ-ਚਾਰ ਸੌ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ" ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ, ਹਿੱਲਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂਏ ਚੀਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਏਨਾ ਵਗਿਆਂ ਕਿ ਇੰਞ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ (ਸਫ਼ਾ 57 ਬੀ ਤੋਂ 61 ਏ, ਛਪੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਸਫ਼ੇ 180-84) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਬਦਬੂ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨਿਢਾਲ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਏ-

ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਗੱਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ '*ਇਬਰਤਨਾਮਾ*' ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਹ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਜਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਗੇ। (ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ, *ਇਬਰਤਨਾਮਾ*', ਸਫ਼ਾ 39 ਏ ਤੋਂ 46 ਬੀ ਅਤੇ 52 ਬੀ ਤੋਂ 54 ਏ)।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੋਵੇਂ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਉੱਥੇ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵਕਤ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਜਰਨੈਲ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗੱਪ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਕੋਈ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ 'ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ' ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਤੀਜਾ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਉਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੌਥਾ, ਇਹ ਵੀ ਨਿਰੀ ਗੱਪ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ 600 ਰੁਪੈ ਅਤੇ 23 ਮੁਹਰਾਂ ਸਨ (ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ ਸਨ)। ਪੰਜਵਾਂ, ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਅਧਮੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਰਾ-ਮਾਸਾ ਹਿਲ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅੱਧੇ ਮਾਰ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣਾ ਨਿਰਾ ਝੂਠ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਧਮੋਏ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ-ਵੱਟੇ ਮਾਰੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੱਥਰ ਇਸ ਜਲੂਸ 'ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੋਰੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। (ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਿਰਫ਼ *ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ* ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸਾਬਕਾ

ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਨੂੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ, ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤੌਕ, ਲੱਕ ਨਾਲ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਲੱਕ ਦੇ ਸੰਗਲ ਨਾਲ 2-2, 3-3 ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਊਠਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ, ਬਰਾਸਤਾ ਸਰਹੰਦ, ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ, 12 ਦਸੰਬਰ 1715 ਨੂੰ, ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਟਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ 700 ਸਿਰ ਸਨ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ 2000 ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ, *ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸਾਹੀਆਂ ਦਾ*, ਸਫ਼ਾ 294)।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਥਿਆਰ ਇਹ ਸਨ: ਸ਼ਮਸ਼ੀਰਾਂ 1000, ਢਾਲਾਂ 278, ਕਮਾਣਾਂ-ਭੱਥੇ 173, ਬੰਦੂਕਾਂ 180, ਕਟਾਰਾਂ 114, ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ 217, ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਕੁਝ ਕੁ, ਮੁਹਰਾਂ 23, ਰੁਪੈ 6 ਸੌ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧ। ਬਸ...। ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਰੁਖਸੀਆਰ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦ 12 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੁਨਿਆਦੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਰ ਬੋਰੇ ਸਿੱਕਿਆਂ (ਪੈਸਿਆਂ) ਦੇ ਭਰ ਕੇ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੋਟ ਕਰਵਾਈ (*ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਦੀ ਐਂਟਰੀ)।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੀ ਚੰਬੇ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਇਕ ਗੋਲੀ ਅਤੇ 740 ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ (ਤੇ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਜੁਆਈ) ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੌ ਗੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਸਣੇ ਤੁੰਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਏਨਾ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਤਕੜਾ ਸਿਪਾਹੀ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਤੇ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਡ ਹੀ ਨਾ ਜਾਵੇ (ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ, *ਇਬਰਤਨਾਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 86-87, ਕਾਮਵਰ, ਸਫ਼ਾ 460)।

ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਲੂਸ 27 ਫ਼ਰਵਰੀ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪਿੰਡ ਅਗਰਾਬਾਦ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। 29 ਫ਼ਰਵਰੀ 1716 ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਜਲੂਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਬੈਂਡ ਵਾਜਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਲੂਸ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਗਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ, 10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ, ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਕ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੈਂਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੜੀ ਭਰ ਕੇ ਬਾਂਸਾਂ ਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਪਛਾਣ ਸਕਣ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਹੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਲੰਬੇ ਬਾਂਸ 'ਤੇ ਮਰੀ ਹੋਈ ਬਿੱਲੀ ਲਟਕਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਤਾਂ ਕੀ ਕੋਈ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾੜੇ ਵਾਂਗ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਪੱਗ, ਅਨਾਰ ਦੇ ਫ਼ੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਚੋਗਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲਕੜੀ ਦਾ ਖੋਖਾ-ਨੁਮਾ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਿਲੋ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ ਟੇਢਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਡਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬੰਦਾ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਉੱਡ ਹੀ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 740 ਕੈਦੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ 'ਤੇ ਕਾਲਖ਼ ਮਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਹੱਥ ਗਰਦਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ

ਦੀਆਂ ਖੋਖਾ-ਟੋਪੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮਾਂ 'ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਕਰ ਕੇ ਕਾਠੀਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਊਠਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ (ਦਰਅਸਲ ਲੱਦਿਆ) ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਜਲੂਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (ਪੁਤਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ) ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਆਕੜ-ਆਕੜ ਕੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਹ ਜਲੂਸ ਲਾਹੌਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ (ਇਰਵਿਨ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ 316)। ਇਸ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਕਾਰਨ ਏਨੀ ਘੁਟਣ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਅਨੇ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੋਏ-ਤੋਏ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਝੀਆਂ ਸੈਨਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਹੂ-ਹੂ ਕਰ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਖੀਵੇ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਮਾਯੂਸੀ, ਸ਼ਿਕਨ, ਪੀੜ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਞ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। (ਸੀ.ਆਰ. ਵਿਲਸਨ, *ਅਰਲੀ ਐਨਲਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਇਨ ਬੰਗਾਲ*, ਸਫ਼ਾ 96-98, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ, *ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 52 ਬੀ ਤੋਂ 53 ਏ)।

ਇਕ ਸੋਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਰੁਖਸੀਆਰ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ "**ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਚੁਣੇਂਗਾ?**" ਇਸ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਕਿਹਾ "**ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਚਾਹਵੇਗਾ।**' (*ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ*, ਸਫ਼ਾ 20)। ***ਉਂਞ ਫ਼ਾਰੁਖਸੀਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਮੌਤ ਮਿਲੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।***

ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਹੁਕਮ

5 ਮਾਰਚ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਸ 17 ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ-ਇਕ ਸੌ ਕਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ '*ਮੁਕਤਾ* (ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਯਾਨਿ ਜੱਲਾਦ), *ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ*।' ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਉਦੋਂ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ, ਹੋਈਆਂ ਸਨ। (ਸੀ.ਆਰ. ਵਿਲਸਨ, *ਅਰਲੀ ਐਨਲਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਇਨ ਬੰਗਾਲ*, ਸਫ਼ੇ 96-98)। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਫ਼ੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ, ਕਲਕੱਤਾ, ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਜੌਹਨ ਸੁਰਮਨ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡ ਸਟੀਫ਼ਨਸਨ (ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਨੇ 10 ਮਾਰਚ 1716 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ:

"The great Rebel Gooroo who has been for these past 20 years so troublesome to the Subaship of Lahore, is at length taken with all his family and attendance by Abd-us-Samad Cawn, the Suba of that province. Some days ago they entered the city laden with fetters, his whole atendance which were left alive being about seven hundred and eighty, all severally mounted on camels which were sent out of the city for that purpose, besides about two thousand heads struck upon poles, being those who died by the sword in battle. He was carried into the presence of the King, and from thence to a close prison . He, at present, has his life prolonged with most of his *mutsuddys*, in hope to get an account of his treasure in the several parts of his kingdom and of those who assisted him, when afterwards he will be executed; for the rest there are 100 each day beheaded. It is not a little remarkable with what patience they undergo their fate, and to the last it has not been found that one apostatised from his new formed Religion".

ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ (*ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਵਿਚ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤਰੇਹਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਬਚਾਅ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ

ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਆਮ ਸਿੱਖ ਨੂੰ (ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ) ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਗੱਪ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋ ਸਕਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ **ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣਾ ਬੜੀ ਘਟੀਆ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਚਾਏ**। (ਦਰਅਸਲ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਹੀਰੋ' ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਘੜੀ ਗਈ ਸੀ।

700 ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ

700 ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ, 100-110 ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ, 12 ਮਾਰਚ ਤਕ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਗਿਰਝਾਂ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਲਟਕਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ।(*ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ*)।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ 17 ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੰਬੇ ਵਾਲੀ ਬੇਗ਼ਮ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਜ਼ਿਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸੱਤ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਅਖ਼ਤਰ ਬੇਗੀ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ 16 ਘੋੜੇ-ਘੋੜੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 3 ਘੋੜੇ ਤੇ 6 ਘੋੜੀਆਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਨ।

ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਬਦਲੇ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਛੇੜੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜਾਨ-ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। 9 ਜੂਨ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਮੀਰ-ਆਤਿਸ਼) ਅਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿਰਪੋਲੀਆ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਖ੍ਵਾਜਾ ਕੁਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਦਰਗਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇ, ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਮੜੀ ਉਧੇੜ ਦਿਤੀ ਜਾਏ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਸ ਨੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ, ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਦੀ ਦਰਗਹ ਕੋਲ, ਮਹਿਰੋਲੀ ਵਿਚ, ਲਿਜਾਏ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। (ਕਾਮਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਤਾਰਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਤਲ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 26 ਦਸਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 9 ਜਣੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ)। ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਵਡ੍ਹੇਰਾ (*ਰਸਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ*, ਸਫ਼ਾ 197) ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਤਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਜਾਨ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਭ ਨੇ 'ਵਾਹਗੁਰੂ ਵਾਹਗੁਰੂ' ਆਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਜੱਲਾਦ ਮੂਹਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ *(ਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰਾਨਿ ਬੇਗਮ ਖ਼ੁਦ ਗਰਦਨ ਪੇਸ਼ਿ ਜੱਲਾਦਾਂ ਮੀ ਨਿਹਾਦੰਦ। ਵ ਵਾਹਗੁਰੂ ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੋਯਾਂ ਜਾਂ ਮੀ ਦਾਦੰਦ)।*

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਫੜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ (ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਛੇ ਸਾਲ ਤੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗ਼ਲਤ ਹੈ)। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਚੁਪਚਾਪ ਅਡੋਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਜੱਲਾਦ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਧੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮੂੰਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਤੇਜ਼ਧਾਰ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਕੱਢੀ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਦਾ ਡੇਲਾ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਤੇ ਫਿਰ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਵੱਢੇ ਗਏ। ਅਗਲਾ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਹਥੌੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੀ ਫੇਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ

ਗਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਤਵਾਲ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੀਰ ਆਤਿਸ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸਨ। (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਚੈਪਟਰ 2, ਸਫ਼ਾ 766-67)। ਉਸ ਰਾਤ ਜਾਂ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਜ ਖੇਮਕਰਨੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲ ਪੱਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਢੋਟੇ ਦੇ ਟਾਂਡੇ (ਜੰਮੂ ਪਰਗਣਾ) ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ (ਪਤਨੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(ਗੱਪਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ) ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘਸੀਟ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਸੀਟਣ ਮਗਰੋਂ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਜਾਣ ਕੇ, ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ (ਯਾਨਿ ਬਰੇਤੀ ਵਿਚ) ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਂ ਕੁੱਤੇ ਖਾ ਜਾਣ। ਪਰ ਇਕ ਫਕੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ" (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਧਰ ਚੱਕਰ ਵੀ ਨਾ ਲਾਇਆ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਜਮਨਾ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ)। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ" (ਤੇ ਕੋਈ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ)। ਮਗਰੋਂ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, 1741 ਵਿਚ, ਆਮ ਮੌਤੇ ਮਰਿਆ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ '*ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ*' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: "ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਾਰੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਹੋਏ।" ਲੇਖ '*ਅਬਲਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ*' ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "*...ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ...*।"

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ

ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਜੰਗ

ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ:

"ਜਦ (ਰੱਬ ਤੋਂ) ਬੇਮੁਖਤਾ ਤੇ ਪਾਪ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੱਚਾ ਰੱਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲ ਭੁਗਤਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬੰਦਾ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।" (ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, *ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ*, ਸਫ਼ਾ 765-67)।

ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ *ਇਬਰਤਨਾਮਾ* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ' ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੇ:

"ਬਿਕੁਸ਼ੇਦ! ਮਾ ਅਜ਼ ਕੁਸ਼ਤਨ ਕੈ ਮੀ ਤਰਸੇਮ? ਵ ਅਗਰ ਮੀ ਤਰਸੀਦੇਮ; ਚਿਰਾ ਬਾ ਸ਼ੁਮਾ ਈਂ ਕਦਰ ਜੰਗਹਾ ਮੀ ਕਰਦੇਮ! ਵ ਮਾ ਮਹਜ਼ ਬ-ਸਬੱਬ ਗੁਰਸਨਗੀ ਵ ਫ਼ੱਕਦਾਨਿ ਆਜ਼ੂਕਾ ਬ-ਦਸਤਿ ਸ਼ੁਮਾ ਉਫ਼ਤਾਦੇਮ! ਵ ਇੱਲਾ ਹਕੀਕਤ ਬਹਾਦਰੀ-ਮਾ ਜ਼ਯਾਦਾ ਅਜ਼ ਆਂਚਿਹ ਦੀਦ ਆਯਦ, ਮੱਲੂਮ ਸ਼ੁਮਾ ਮੀ ਸ਼ੁਦ!" **("ਮਾਰੋ ਨਿਸ਼ੰਗ! ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਮਰਨੋਂ ਡਰਦੇ ਆਂ? ਜੇ ਡਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਏਨੀ ਘੋਰ ਜੰਗ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਤੇ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਥੁੜ ਕਾਰਣ ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ ਆਂ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੀ ਹੈ, ਏਦੋਂ ਵਧ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ)।"**

ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ: *"ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ"*

ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਚੰਭਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਾਂ, ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਰਤਨ ਚੰਦ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਈਅਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਪੁਜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ, ਇਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਕਿ **'ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ'**, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਜਦ ਉਹ ਔਰਤ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੱਲਾਦ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ **'ਮੇਰਾ ਪੁਤਰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਆਈ ਹਾਂ।'** ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਚੀਖ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ***"ਮਨ ਨਮੇ ਦਾਨਮ ਕਿ ਈਂ ਮਾਦਰ ਕੀਸਤ; ਵ ਈਂ ਔਰੂਸ ਅਜ਼ ਕੁਜਾ ਆਵੁਰਦਾ! ਵ ਈਂ ਚਿਗੂਨਾ ਸੁਖ਼ਨਹਾਇ ਮੀ ਗੋਯਦ! ਰਫ਼ੀਕਾਨਿ ਮਨ ਗੁਜ਼ਸ਼ਤੰਦ; ਵ ਅਕਨੂੰ ਵਕਤਿ ਮਾ ਅਜ਼ ਦਸਤ ਮੀ ਰਵਦ। ਵ ਈਂ ਮੁਹਲਤ ਬਾਇੱਸਿ ਆਜ਼ਾਰਿ ਮਾਸਤ!!*** **(ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਮਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਇਹ ਵਹੁਟੀ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਈ ਹੈ! ਅਰੁ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਈ ਕਰਦੀ ਐ! ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਲੰਘ ਗਏ**

ਨੇ; ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਵਕਤ ਹੱਥੋਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਘੜੀ (ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਣਾ) ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ।"

ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਪਰ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਿਤੋਂ ਹੋਰ ਫੜਿਆ ਇਕ ਆਮ ਸਿੱਖ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਵੇਰਵਾ (ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡਾ 'ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ) ਉਹ ਵੀ ਇਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ 'ਤੇ ਈਨਾਮਾਂ ਦੇ ਗੱਫੇ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ' ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਈਨਾਮਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਸਜੀ ਹੋਈ ਪਾਲਕੀ, ਕਈ ਹਾਥੀ ਤੇ ਘੋੜੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ, ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ (ਦਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਟਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ), ਇਕ ਜੜਾਊ ਜਾਮਾ, ਇਕ ਹੀਰਿਆਂ ਦਾ ਹਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਰਗਨੇ ਈਨਾਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। (*ਹਕੀਕਤ ਬਿਨਾ-ਵਾ-ਅਰੂਜ਼ੇ-ਸਿੰਘਾਂ*, ਇੰਡੀਅਨ ਹਿਸਟੋਰੀਕਾ ਕੁਆਰਟਰਲੀ, ਮਾਰਚ 1942)।

ਕੀ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਆਰ ਨੇ 'ਮਾਤਾਵਾਂ' ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ?

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਆਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਖ਼ਤ ਲਿਖਵਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਆਰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1714 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ (ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ) ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ (ਨਜ਼ਰਬੰਦ) ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜੰਗ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨਾਉਣ। ਪਰ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਵਾ

ਕੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਥ 'ਚੋਂ "ਖਾਰਿਜ" ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ "ਝਗੜੇ" ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਬੰਦਈ ਖਾਲਸਾ ਦਾ "ਝਗੜਾ" ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ "ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ" (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ (ਭੰਗੂ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ; ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਹੋਵੇਗੀ) ਕੋਲੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ (ਅਖੌਤੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ) ਲਿਖਵਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਤੂੰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਜੰਗ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਹ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੌਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ।" ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਲਟਾ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਗੀਰ ਲੈਣਾ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ **"ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣਾ ਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"**

ਫਿਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਾਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ "ਸਰਾਪ" ਵੀ ਦਿਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਲੇਖਕ ਪਿੰਡ ਕੋਹਾਲੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਧੜੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭੰਗੂ ਇਸ ਧੜੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਜਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ-ਖਾਲਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਮਾਅ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ (ਮੁਖ਼ਬਰੀ/ਟਾਊਟੀ ਕਰਵਾ ਕੇ) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਨੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

"ਮਾਈ ਦ੍ਵਾਰਾ ਫੂਟ ਪੰਥ ਮੈ ਤੁਰਕੋਂ ਨੇ ਇਹੁ ਪਾਈ॥
ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਦੁਖ ਸਿੰਘ ਭੋਗ ਹੈਂ ਚਾਲੀ ਬਰਸ ਮਹਾਂਈ॥(ਕਾਂਡ 54,ਬੰਦ 2)

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕਰਨੋਂ ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਸੀ:

ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਸੀ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਲੌ ਸਾਰ॥
ਆਖੁ ਰਹੇ, ਨਹਿ ਪੰਥ ਮੈਂ ਫੂਟ ਮਾਤ ਜੀ ਡਾਰ॥ (ਕਾਂਡ 53, ਬੰਦ 12)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਤੇ (ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ *ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ) ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈਣ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਘਿਓ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਏ:

ਫ਼ਰਖਸੇਰ ਪਤਸ਼ਾਹਿ ਜਬ ਇਹੁ ਸੁਨਿਓ ਸਭ ਹਾਲ॥
ਜਲਸਾ ਕੀਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਾ ਘੀ ਕੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲ॥ (ਕਾਂਡ 53, ਬੰਦ 3)

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੁੱਟ ਪੁਆ ਕੇ ਹੀ ਬਚਾਇਆ ਸੀ:

ਸ਼ਾਹੁ ਕਹੈ 'ਮਾਤਾ ਨੇ ਬਚਾਯੋ।
ਬੰਦਯੋਂ ਖਾਲਸੋ ਜੁਦਾ ਕਰਾਯੋ।' (ਸਫ਼ਾ 137)

ਪਰ *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਜਾਂ ਉਸ ਵਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇ ਜਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਇਸ ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਮਾਸਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮਾਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੋਚ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵੀ ਲੁਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਰੀ ਦਾ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਈਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, 7 ਅਗਸਤ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਫ਼ਰੱਖ਼ੀਅਰ ਵਲੋਂ ਪਗੜੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (*ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ*, 7 ਅਗਸਤ 1716 ਦੀ ਐਂਟਰੀ)।

ਹਾਂ, ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ (ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼*, ਸਫ਼ਾ 25, 1978 ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, 9 ਜੁਲਾਈ 1714 ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਬਾਜ ਸਿੰਘ (**ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ**) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।"(*ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ*, 9 ਜੁਲਾਈ 1714 ਦੀ ਐਂਟਰੀ)। ਏਥੇ ਵੀ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਜਾਗੀਰ ਲੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਵਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਮੋਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ)।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਏਨਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਕੋਈ ਬਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਰੁਕਣ ਨੂੰ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਕੇ ਘੇਰਾ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ (ਮਾਰਚ 1716 ਵਿਚ ਹੀ) ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਗੀਰ ਲਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ (ਜਿਵੇਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ)।

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। *ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ* ਲਫ਼ਜ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਰਤੋਂ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਨੇ ਮਹਿਮਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਸਾਲਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 5 ਸੌ

ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਘੋੜਸਵਾਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 30 ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ, ਪੈਦਲ ਨੂੰ 15 ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਸਿਰਦਾਰ ਨੂੰ 150 ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸੀਏ' ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਦਿਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਝਬਾਲ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ:

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਕੀ ਬੰਦਯੋਂ ਜੁਦਾਈ। ਲਈ ਤੁਰਕਨ ਸਯੋਂ ਬਾਤ ਬਣਾਈ॥
ਰੁਪਯੋ ਪੰਜ ਸੈ ਨਿਤ ਠਹਿਰਾਯੋ। ਅਸਵਾਰ ਪੰਜ ਸੈ ਸਾਥ ਰਖਾਯੋ॥

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੋਹਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਘਣੀਏ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ, ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। (ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, *ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,* ਸਫ਼ੇ 134-137, 162-63, 1982 ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)।

ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ, ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸਤੇ ਹੋਈ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਰੋਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਵਿਚ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜਾਂ ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ-ਖਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਤੱਤ-ਬੰਦਈ ਟੱਕਰ ਜਾਂ ਝਗੜੇ ਦਾ *ਅਖ਼ਬਾਰਾਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ* ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ (*ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ*), ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ ਈਜਾਦ (*ਫ਼ਰੱਖਸੀਅਰ ਨਾਮਾ*), ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ (*ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ*), ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ (*ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ* ਅਤੇ *ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਮੁਹੰਮਦੀ*), ਚਤੁਰਮਨ (*ਚਹਾਰ ਗੁਲਸ਼ਨ*), ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ (*ਮੁਨੱਵਰੁਲ ਕਲਾਮ* ਅਤੇ *ਫ਼ਰੱਖਸੀਅਰ ਨਾਮਾ*), ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ (*ਸੀਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ*), ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ (*ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ*), ਸੋਹਨ ਲਾਲ (*ਉਮਦਾਤ-ਤੁਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼*), ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ (*ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ*), ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ (*ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ-ਸਿੱਖਾਂ*) ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਬੰਦਈ ਖਾਲਸਾ ਮਸਲੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ?

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਔਖੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। 1719 ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਯਕੀਨੀ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ। ਇੰਞ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ।

1722 ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫ਼ਰਕ (ਮਤਭੇਦ) ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ (*ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ*, ਸਫ਼ਾ 81)। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੋਈ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜਾਂ ਬੰਦਈ ਖਲਾਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਾਂ 1723 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੱਕ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਧੜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਜ (ਪੁੱਤਰ ਰਘੁਪਤੀ ਸਹਾਏ ਕੰਬੋਜ, ਵਾਸੀ ਖੇਮਕਰਨ) ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਤਰੇਹਨ ਪਰਵਾਰ ਦਾ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਜ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਮਹਿਰੌਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਲਾਲ ਪੱਗ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਦੇ-ਟਾਂਡੇ (ਜੰਮੂ ਰਿਆਸਤ) ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ (ਪਤਨੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ) ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।(ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਵਧਾਵਣ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਸੋਹਦਰਾ*, ਹਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ*, ਸਫ਼ਾ 82)।

1723 ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਜ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਰ੍ਹਵਾਂ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਲੇਖਕ '**ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ**' ਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ

ਗਏ ਸਨ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਾ-ਚੱਕ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਲਾ ਕੇ, ਮਹੰਤ ਬਣ ਕੇ, ਮੱਥਾ ਵੀ ਟਿਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਖੇਮ ਜੋ ਕਰਨੀਆ।
ਲਯਾ ਚਲਾਇ ਏਸ ਪੰਥ ਸੀ ਆਪਣਾ।
ਸਿੱਖਨ ਥੀਂ ਪੁਜਵਾਇ, ਪੈਰ ਆਪਣੇ।
ਬੈਠਾ ਗੱਦੀ ਲਾਇ, ਸੰਗ ਬੀਚ ਮੈਂ।
ਨੀਲਾ ਬਸਦ ਕਰਾਇਆ ਅੰਬਰ ਪਹਿਨਣਾ।
ਸੂਹਾ ਅੰਗ ਲਗਾਇਆ, ਏਹਦੇ ਸੇਵਕਾਂ।
ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਨਹਿ ਖਾਣ, ਬਣ ਗਏ ਵੈਸ਼ਨੋ।
ਪਯਾ ਵਿਖਾਂਧ ਸੀ ਆਣ, ਮੱਧ ਇਮ ਖਾਲਸੇ।
ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਲਿਖਾ, ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਇਹ।
ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਨ ਕਰਾਨ ਲਈ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੀ ਪਾਤੀ, ਬਾਚੀ ਖੋਲ ਕੇ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਏ ਝਗੜਾ ਦੋਹਾਂ ਕਾ॥ 143॥

(ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ*, ਸਫ਼ਾ 81-82)।

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਖ਼ਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਾਲਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋ ਪਰਚੀਆਂ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਚੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਰ ਆਈ ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਵੇਗਾ। ਇਤਫ਼ਾਕਨ *ਨਿਹੰਗਾਂ* (ਅਕਾਲਪੁਰਖੀਆਂ) ਦੀ ਪਰਚੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਰ ਆਈ। ਪਰ ਬੰਦਈ (ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ) ਫਿਰ ਵਿੱਟਰ ਗਏ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖੀਆਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਤਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਮੱਲਾਂ (ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ) ਦਾ ਘੋਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਢੱਠ ਜਾਵੇ ਉਹ ਜੇਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਮੰਨ ਲਏ। ਅਖ਼ੀਰ ਬੰਦਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਗਏ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਝੰਡੇ ਬੁੰਗੇ (ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਦੋ ਝੰਡੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ) ਦੇ ਨੇੜੇ, ਘੋਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਘੁਲੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਈਆਂ ਦਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਢੱਠ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਵਲੇ ਸੂਰ ਦਾ ਝਟਕਾ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮਾਸ ਤਿਆਰ

ਕਰ ਕੇ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਨੀਲੇ ਕਪੜੇ ਪੁਆ ਕੇ 'ਏਕਤਾ' ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ):

ਗਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ ਜੀਤ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਵਧੀ ਪਰਤੀਤ॥
ਝਟ ਕਰ ਝਟਕਾ ਸੂਰ ਕਾ,
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੰਗਵਾਇ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿ ਲੈ,
ਬੰਦੀਅਨ ਦੀਜੋ ਛਕਾਇ॥ 150॥
ਲਾਇ ਤਨਖਾਹ ਬਖਸ਼ੇ ਸਭੀ,
ਨੀਲੰਬਰ ਪਹਿਨਾਇ।
ਭਰਮ ਭੇਦ ਸਭ ਮਿਟ ਗਏ,
ਭਈ ਏਕਤਾ ਆਇ॥ 151॥

(ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ*, ਸਫ਼ਾ 82-83)।

ਸੋ, ਇਹ ਸੀ ਸਾਰਾ ਝਗੜਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਆਂ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜ ਕੇ, ਵਧਾ ਚੜਾਅ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਖੌਤੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਘਟਨਾ 18 ਅਕਤੂਬਰ 1723 ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਨੇ ਗ਼ਲਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ 'ਦੋਸ਼ਾਂ' ਦੀ ਸਚਾਈ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਏ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਝੂਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਉਲਟ ਆਖਣਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦੂਜਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਰਿੰਦ ਜਿੱਤ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਸਮਾਣਾ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਥਾਨੇਸਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਜਿੱਤਣ ਮਗਰੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਲੋਹਗੜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਅਸਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਾ ਕੇ ਭੇਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ '**ਸਿੰਘ ਜੀ**' ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਜੂਨੀਅਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਲੀਮੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੋਚ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਿਸਲ ਆਗੂਆਂ (ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ), ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਰਵਿਨ (*ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼* ਵਿਚ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "*ਇਕ ਚੂਹੜਾ ਜਾਂ ਚਮਾਰ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਨੀਂਵਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਂਵਾਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਘਰੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ (ਇਲਾਕੇ) ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।*"

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵੀ ਐਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਉਹ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਐਲਾਨ-ਨਾਮਾ ਸ਼ਰੇਆਮ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਿੱਕਾ ਜ਼ਦ ਬਰ ਹਰਦੋ ਆੱਲਿਮ, ਤੇਗਿ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬ ਅਸਤ
ਫ਼ਤਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਿ-ਸ਼ਾਹਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ

(ਅਰਥ: ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤੇਗ਼ ਹਰੇਕ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ; ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋਈ ਹੈ)

ਇੰਞ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਤਹਿ-ਨਾਮਾ ਇਹ ਸੀ:

ਅਜ਼ਮਤਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਹਮ ਜ਼ਾਹਿਰੋ ਹਮ ਬਾਤਨ ਅਸਤ॥
ਪਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਨੋ-ਦੁਨੀਆਂ ਆਪ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ॥

(ਅਰਥ: ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ, ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚਾ ਰੱਬ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ ਹੈ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਬਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹਰ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੀ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਹਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਰ ਹਾਸਿਲ, ਹਰ ਕਾਮਯਾਬੀ, ਆਪਣੀ ਹਰ ਜਿੱਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਹਸਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਸੀ:

ਦੇਗ਼ੋ-ਤੇਗ਼ੋ-ਫ਼ਤਿਹ-ਓ-ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਿਰੰਗ
ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

(ਅਰਥ: ਦੇਗ, ਤੇਗ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ, ਯਾਨਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ)।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਵਾਇਆ ਕਿ "ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਨਾਚੀਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਵਾਈ।" ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਗਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਇਕ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ ਵਿੱਚੋਂ ਰੀਣ-ਕੁ ਸੋਨਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲੁਆ ਲਈ ਸੀ (ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਸੋਨਾ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸੀ)। ਉਂਞ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਲਾਏ ਸੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਅੱਧ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ/ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਵੀ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ', ਯਾਨਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਅਖਵਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਲਿਆ ਸੀ)।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿੱਖ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ, ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ (ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵੀ) ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਹੀ ਐਕਸ਼ਨ ਸੀ)। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਹਦਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਵੇ ਨਾ ਕਿ ਬੈਰਾਗੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਬਣੇ; ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹਰਗਿਜ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ।

ਇੰਞ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੱਦੀ ਲਾਈ ਸੀ ਜਾਂ *"ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ"* ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ *"ਫ਼ਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ"* ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਘੜਨਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸਾਹਰਿੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ *ਯਾ ਅਲੀ, ਯਾ ਅਲੀ, ਅਲ੍ਹਾ ਹੂ ਅਕਬਰ* ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ *ਅਕਾਲ! ਅਕਾਲ!!* ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ *ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ* ਅਤੇ ***ਫ਼ਤਹਿ***

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜੈਕਾਰੇ ਵੀ ਘੜ ਲਏ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਜੈਕਾਰੇ *ਯਾ ਅਲੀ ਅਤੇ ਅਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ* ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। (ਐਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਜਿਲਦ 7, ਸਫ਼ਾ 414)। ਉਂਞ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿਮਘ ਨੇ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਘੜਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਜਾਂ 'ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ' ਨੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੀ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਕਦੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਤਗੜਾ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੇਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਖ਼ੂਬ ਕਾਇਮ ਹਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੰਦਾ' ਬਣ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ 'ਤੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਉਣਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਨ-ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਵਾਸਤੇ, ਸਿੱਖੀ ਵਾਸਤੇ, ਧਰਮ ਵਾਸਤੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿ ਕੇ, ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਜੇ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਸੀ?

ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਮੁ.ਗਲਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਸੌਖੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਣ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੇਠ, ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ-ਬੰਦਈ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰੀ ਅਹਿਸਾਨ-ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼ੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਦੇਣ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਮੋਅਜਜ਼ਾ (ਕਰਾਮਾਤ) ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਚ ਨਦ (ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ) ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਜ਼ੀਰੇ (ਏਸ਼ੀਆ) ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਦਲਣ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਜੀਅ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵੀ, ਇਕ ਰਾਤ ਵੀ, ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ (ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਫ਼ੌਜ) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗੀ ਰਹੀ।

ਇਸ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੌਰਾਨ ਤੀਹ-ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਜੂਝਦੀ ਰਹੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ ਚੋਂ ਹਿੱਲੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਉਂਞ ਜੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਪਾਲਿਤ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਦਾ, ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਪਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੀ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਕਬੂਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੌਮੀਅਤ ਦਿਵਾਈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਮਝਾਈ। ਇਕ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸਮਝਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਕਬੂਲਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ (ਹਕੂਮਤ ਦੀ) ਸ਼ਾਹੀ ਮੁਹਰ, ਖਾਲਸਾਈ ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਹੀਰੋਸ਼ਿਪ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸਮਝਾਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਆਖ਼ਰਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਣਖ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿ ਕੇ, ਉਫ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਇੰਞ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦਾ ਰਾਹ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਵਾਂਗ ਜੀਵਿਆ ਅਤੇ ਮਰਿਆ। ਸਿਰਫ਼ 45 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਹਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਉਸਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਸਲਾਮ

ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਆਮ ਮਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਸਈਅਦ, ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਪਠਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਗੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਾਣਾ, ਸਢੌਰਾ, ਬੂੜੀਆ, ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਜਗਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮਸਜਿਦ

ਨੂੰ ਹੱਥ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਸਮਾਣਾ, ਸਰਹੰਦ (ਹੁਣ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਹਿਬ), ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਜਗਹ ਅਜ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਦਾਰੇ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਢਾਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਮਿੱਟੀ, ਮਲਬੇ ਅਤੇ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ (28 ਅਪਰੈਲ 1711 ਨੂੰ) ਵੀ ਇਹ ਚਰਚਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਤਾਂ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ 'ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਜਾਂ ਲਿਖਤ ਜਾ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ਰ ਜਾਂ ਚੋਰ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਸਲਮਾਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੜਪ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ (*ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸਾਹੀਆਂ ਦਾ*, ਬੰਦ 45 ਵਿਚ), ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:

'ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਉਂ ਕੀ' ਕਹਿਆ। ਤਿ
ਇਉਂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਲਹਿਆ।
ਨਿਆਉਂ ਨ ਕਰੇ ਤੇ ਨਰਕ ਜਾਏ।
ਰਾਜਾ ਹੋਇ ਕੇ ਨਿਆਉਂ ਕਮਾਏ।43।
ਪੁਰਖ ਬਚਨ ਮੁਝ ਕੋ ਐਸੇ ਹੈ ਕੀਤਾ।
ਮਾਰਿ ਪਾਪੀ ਮੈਂ ਵੈਰ ਪੁਰਖ ਦਾ ਲੀਤਾ।
ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਖ ਅਖਾਓ।
ਤਾਂ ਪਾਪ ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਉ ਨਾ ਕਮਾਓ।44।
ਸਿਖ ਉਬਾਰਿ ਅਸਿੱਖ ਸੰਘਾਰੋ।
ਪੁਰਖ ਦਾ ਕਹਿਆ ਹਿਰਦੇ ਧਾਰੋ।...
ਭੇਖੀ ਲੰਪਟ ਪਾਪੀ ਚੁਣ ਮਾਰੋ।45।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਾਂ 10 ਦਸੰਬਰ 1710 ਨੂੰ 'ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਕਤਲ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ' ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੋ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਚੌਧਰੀ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲੜੀ ਗਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਜਦ ਅਸਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਸਨ ਉਹ ਸ਼ਰੇਆਮ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਚੂੜਾਮਨਿ ਜੱਟ (ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਭਰਤਪੁਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ), ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਹ ਭਦਾਵੜੀਆ, ਉਦਿਤ ਸਿੰਹ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਬਦਨ ਸਿੰਹ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਬਚਨ ਸਿੰਹ ਕਛਵਾਹਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਹ ਜੋਧਪੁਰੀਆ, ਜੈ ਸਿੰਹ ਸਵਾਈ ਜੈਪੁਰੀਆ, ਅਜਮੇਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਹ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜਾਂ (ਨਾਹਨ, ਜੰਮੂ, ਕੁੱਲੂ, ਕਾਂਗੜਾ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ ਸਨ। ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਤੰਬਰ 1711 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਿੱਖ ਸਫ਼ੀਰ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਉਂਞ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁਜਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 'ਜਹਾਦ' ਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜਹਾਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1710 ਦੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅਤੇ ਮਈ-ਦਸੰਬਰ 1715 ਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵੇਲੇ, ਦਰਜਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੋ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਆਸਾਰ ਸਨ।

ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਿਆਂ, ਚੌਧਰੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ 'ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ' ਹੀ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਆਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਲਖਪਤ ਰਾਏ, ਜਸਪਤ ਰਾਏ, ਲਛਮੀ

ਦਾਸ, ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਵਾਲੇ 3 ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, 5 ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, 30 ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਜਰਨੈਲ, 120 ਸੀਨੀਅਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਰਨੈਲ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਜਹਾਦੀਏ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ: ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਜਹਾਂਦਾਰ ਸਾਹ, ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ
ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ: ਰਫ਼ੀ-ਉਸ਼-ਸ਼ਾਨ, ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ, ਰਫ਼ੀ-ਉਸ਼-ਸਾਨ, ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ, ਖ਼ੁਜਿਸ਼ਤਾ ਅਖ਼ਤਰ

ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਜਰਨੈਲ: ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ, ਰਾਜਾ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜੇ ਗਿਆਨ ਚੰਦ, ਜਗਤ ਚੰਦ ਤੇ ਬਾਜ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ (ਕਮਾਉਂ), ਰਾਜਾ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਛਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਚੂੜਾਮਨਿ ਜਾਟ, ਰਾਜਾ ਓਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਦਾਵੜੀਆ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਰਾਜਾ ਜੋਧਪੁਰ), ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹਾ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ (ਰਾਜਾ ਜੈਪੁਰ), ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ), ਹਮੀਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ (ਰਾਜਾ ਕਾਂਗੜਾ), ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਰਾਜਾ ਜਸਰੋਟੀਏ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹਰਿ ਦੇਵ, ਕਿਰਪਾਲ ਦੇਵ ਤੇ ਧਰੁਵ ਦੇਵ (ਰਾਜੇ ਜੰਮੂ), ਭੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਨਾਹਨ), ਮਾਨ ਸਿੰਘ (ਰਾਜਾ ਕੁੱਲੂ), ਕੈਥਲ ਦਾ ਆਮਿਲ, ਲਾਲ ਕੰਵਰ ਗੁੱਜਰ, ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦਾ ਪੋਤਰਾ, ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ ਕਾਨੂੰਨਗੋ (ਕਲਾਨੌਰ), ਰਾਜਾ ਦਯਾ ਧੰਮਾ (ਨੂਰਪੁਰ), ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਨਰੋਕਾ), ਸਾਂਵਲ ਦਾਸ (ਦੀਵਾਨ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ), ਟਿੱਕਾ ਰਾਮ (ਦਰੋਗਾ ਦਿੱਲੀ)

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਤੇ ਜਰਨੈਲ: ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਨ (ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਮਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ (ਮੀਰ ਆਤਿਸ਼), ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਖ਼ਾਨ, ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਬਹਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ) ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੈਫ਼-ਉਲ੍ਹਾ-ਖ਼ਾਨ, ਅਹਿਤਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲੁਤਫ਼-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ (ਪਹਿਲੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁਖੀ) ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ), ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ (ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ ਮੁਲਕ), ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਖਵਾਜਾ ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਕਰੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਨ (ਮੀਰ ਆਤਿਸ਼), ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ (ਕੋਤਵਾਲ,

ਦਿੱਲੀ), ਬਾੜਾ ਦਾ ਸਈਅਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ) ਸਈਅਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸਈਅਦ ਵਜੀਹ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਬਾੜ੍ਹਾ), ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਮਗਰੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੰਮੂ ਤੇ ਲਾਹੌਰ) ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ (ਮਗਰੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੰਮੂ ਤੇ ਲਾਹੌਰ), ਚੁਗੱਤਾ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਾਹਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਅਫ਼ਰਾਸਿਆਬ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਫ਼ਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ), ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਪਹਿਲੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਰਦ ਤੇ ਮੇਰਠ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਹਰਿੰਦ), ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਸਤਮ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ), ਹਕੀਮ ਮੋਇਤਮਦ-ਉਲ-ਮੁਲਕ, ਰਹਿਮਾਨ ਯਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਅਤਾ-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ਤਹਿ-ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ, ਮੋਹਤਮ ਖ਼ਾਨ, ਰਾਏ ਰਾਈਆਂ, ਜਨੀ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ਿਦਵੀ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਰ ਖ਼ਾਨ, ਅਕੀਦਤ ਖ਼ਾਨ (ਪੁੱਤਰ ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਨ), ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖ਼ਾਨ), ਅਬੂ-ਉਲ-ਕਾਸਿਮ (ਨਾਇਬ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ), ਮੁਹੰਮਦ ਬਕਾ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਫ਼ਤਹਿਬਾਦ), ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਰਜੌੜੀ), ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਰੋਹਤਕ), ਸੈਫ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਗੁਜਰਾਤ), ਅਜ਼ਹਰ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ), ਇਰਾਦਤ ਮੰਦ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਏਮਨਾਬਾਦ), ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਔਰੰਗਬਾਦ ਤੇ ਪਸਰੂਰ), ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਯਮ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਟਾਲਾ), ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕਲਾਨੌਰ), ਆਰਿਫ਼ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ (ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ), ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੰਮੂ), ਸੱਦਾਤ ਖ਼ਾਨ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ), ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ), ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਪੋਤਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਬਨਿਆਰਾ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਭਲੇਵਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਭਤੀਜਾ ਹਜਬਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸੱਦਾਤ ਖ਼ਾਨ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਨ, ਕਦਮ-ਉਟ-ਦੀਨ (ਕਪੂਰੀ), ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ (ਸਢੌਰਾ), ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ), ਖਿਜਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਅਲੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ), ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ (ਦਿੱਲੀ), ਜਰਨੈਲ: ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ, ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ (ਪੰਜੇ ਦਿੱਲੀ), ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ), ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਉਰਫ਼ ਕੁਤਬਦੀਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੰਮੂ), ਦੌਲਤ ਮੁਈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ), ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੰਗਲ ਦੇਸ), ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕਸੂਰ), ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ), ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਕਰਾਵਲ, ਨੁਸਰਤ ਖ਼ਾਨ, ਸਈਅਦ ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ, ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਖ਼ਾਨ, ਰਣਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ੇਰ

ਖ਼ਾਨ (ਸਾਰੇ ਜਰਨੈਲ), ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ੈਖ਼ੁੱਲ-ਹਿੰਦ (ਬਟਾਲਾ), ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ (ਕਲਾਨੌਰ), ਜਰਨੈਲ ਈਨਾਮ ਖ਼ਾਨ, ਸਦਾਤ ਖ਼ਾਨ (ਕੋਟਲਾ), ਅਸ਼ਰਫ਼ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹਰਿਆਣਾ), ਖਵਾਜਾ ਸੁਲਤਾਨ (ਗੁਰਜ ਬਰਦਾਰ), ਸਈਅਦ ਅਜ਼ਮਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ (ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਰਜੌੜੀ), ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ), ਤਲਵਨ (ਜਲੰਧਰ-ਦੋਆਬ) ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ: ਮੁਗਲ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ, ਦੁਰਲਬ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁਲ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਇਨਾਇਤ ਖ਼ਾਨ; ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਵਾਲਾਸ਼ਾਹੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼, ਦੌਲਤ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ, ਸਾਲੇਹ ਖ਼ਾਨ, ਫ਼ਤਹਿ-ਉਲਾ-ਖ਼ਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ (ਵਕੀਲ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ), ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਜੰਗ ਖ਼ਾਨ, ਮੌਲਵੀ ਮੁਰਾਦੁੱਲਾ, ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ, ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਜਰਨੈਲ ਅਬੂ-ਉਲ-ਮੁਲਕ (ਭਤੀਜਾ ਜ਼ੈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਰਿੰਦ), ਖਵਾਜਾ ਮੁਕੱਰਮ (ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਰੂਪੜ), ਸ਼ਰਫ਼-ਉਦ-ਦੀਨ (ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸਾਹਰਿੰਦ); ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਪੱਟੀ ਤੇ ਕੀ ਹੋਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜਹਾਦੀਏ: ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ, ਮੂਸਾ ਬੇਗ, ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤੁੱਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਰੰਘੜ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ

ਦੂਜੇ ਮੌਲਵੀ: ਮੌਲਵੀ ਵਿਰਦੀ ਬੇਗ ਲਾਹੌਰ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਜ਼ੀ ਬੂੜੀਆ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਥਾਂਵਾਂ

ਰਜੌਰੀ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਰਜੌਰੀ (ਪੁਣਛ), ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਗਹ ਇਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਨਾਰ ਜਾਂ ਪਾਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਿਸਰਾਮਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ): ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਪਿੰਡ ਬਿਸਰਾਮਪੁਰ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਜਗਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦਗਾਰ ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਪਤਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨੰਦੇੜ: ਬੈਰਾਗੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਈ ਜਗਹ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਢੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਕਾਇਮ ਹੈ ਤੇ 'ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਨੰਦੇੜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਥਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਚਖੰਡ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ 3 ਸਤੰਬਰ 1708 ਦੇ ਦਿਨ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਖਰਖੌਦਾ: ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਡੇਰਾ ਖਰਖੌਦਾ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਖਾਂਡਾ ਤੇ ਸੇਹਰੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਅਹਮੀਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਨਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਢੌਰਾ: ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੀਨਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ: ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਗਹ ਵੀ ਇਕ ਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਅਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। (ਹਰ ਜਗਹ ਬੇਵਜਹ

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰੀ ਜਾਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਆਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਰਹੰਦ: ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮਟੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੇਟ ਤੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਕਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਜਗਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਮਾਣਾ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਹਿਮ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਮਾਣਾ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਗਹ ’ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਚੀ ਦੀਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ (ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ) ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ: ਇਸ ਜਗਹ ’ਤੇ, ਅਪਰੈਲ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1715 ਦੌਰਾਨ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਥੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਜਗਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ, ਬੈਲਜੀਅਮ ਵਿਚ ਵਾਟਰਲੂ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਾਂਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਰਕ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ’ਤੇ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਉਕਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਰਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ 700 ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਾਲੀ ਜਗਹ ’ਤੇ 5 ਤੋਂ 12 ਮਾਰਚ 1716 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਗਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

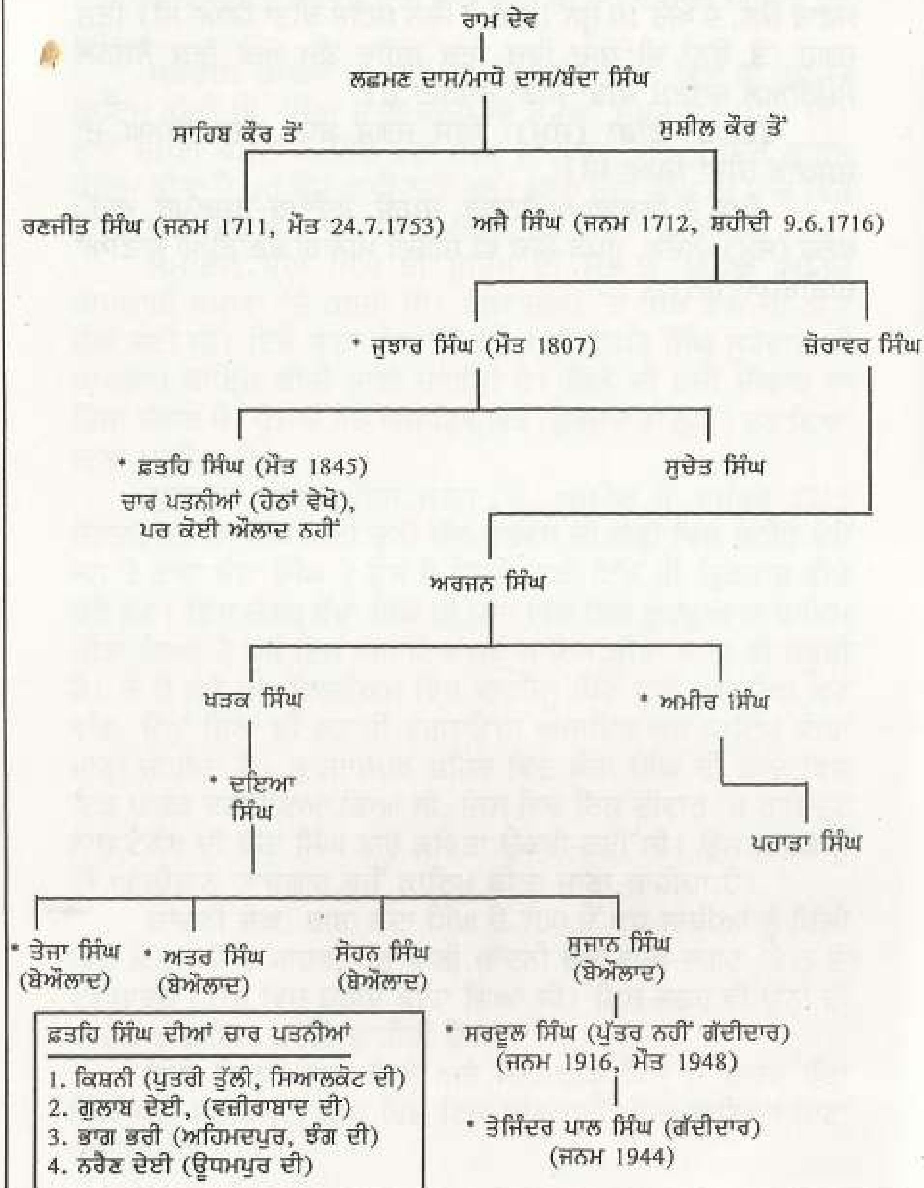
ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ: ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਲੀਮਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਯਾਗਦਾਰੀ ਪੱਥਰ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 16 ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਨੇੜੇ, ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਕੋਲ, 9 ਅਤੇ 10 ਜੂਨ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਗਹ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਅਤੇ ਇਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਢੋਟੇ ਦਾ ਟਾਂਡਾ (ਜੰਮੂ): ਇਸ ਜਗਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿਮਘ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ, ਕਪੂਰੀ, ਰਾਏਪੁਰ-ਰਸੂਲਪੁਰ, ਰਾਹੋਂ, ਬਲੋਹ (ਜੰਮੂ), ਨਦੌਣ, ਰੂਪੜ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੀਨਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ

ਰਾਮ ਦੇਵ
ਲਛਮਣ ਦਾਸ/ਮਾਧੋ ਦਾਸ/ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਤੋਂ
ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਤੋਂ
ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ 1711, ਮੌਤ 24.7.1753)
ਅਜੈ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ 1712, ਸ਼ਹੀਦੀ 9.6.1716)
* ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ (ਮੌਤ 1807)
ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ
* ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ (ਮੌਤ 1845)
ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ (ਹੇਠਾਂ ਵੇਖੋ),
ਪਰ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ
ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ
ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ
ਖੜਕ ਸਿੰਘ
* ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ
* ਦਇਆ ਸਿੰਘ
ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ
* ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ)
* ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ)
ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ)
ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ)
* ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਗੱਦੀਦਾਰ)
(ਜਨਮ 1916, ਮੌਤ 1948)
* ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਗੱਦੀਦਾਰ)
(ਜਨਮ 1944)
ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ
1. ਕਿਸ਼ਨੀ (ਪੁਤਰੀ ਤੁੱਲੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ)
2. ਗੁਲਾਬ ਦੇਈ, (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੀ)
3. ਭਾਗ ਭਰੀ (ਅਹਿਮਦਪੁਰ, ਝੰਗ ਦੀ)
4. ਨਰੈਣ ਦੇਈ (ਊਧਮਪੁਰ ਦੀ)

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ

Banda Singh Bahadur

(A poem by Rabinder Nath Tagore)

In the prominent royal Mogul court of Delhi
King's sleep will break-up hundred times daily
There was such a dreadful fright in his heart
In his consciousness painful sighs were brought
What fire scorched his heart no one knows
All of a sudden he was jumping in fiery blows
It appeared like red hot sky from the Delhi court
King's heart shaking, seeking Godly support
Rivers of blood were flowing on the five rivers' land
Sikhs were facing persecutions for some ideal ground
Smeared in blood, they were saying thanks in gratitude
Patiently, regardless of comforts, they were in solitude
They crossed their way with the Moguls might
With faithful heart they remembered God in sight
Maiden decorated with mark of blood, their foreheads
What sort of people are Sikhs, with such eagerness
They move like moth, looking at burning all around
Without delay they line up ready to fight duty bound
They play jokes with death, and like lions they roar
Wherever they stare and rebuke, enemy is no more
Brave warriors jumped in fray with hand to hand attack
They quickly hawk assaulting caught the deadly foe
Like flying hawk assaulting a deadly poisonous snake
Squeezing them in his claws from tip to toe
Innumerable was the enemy army, Sikhs were very few
They were surrounded in chains and were put in queue
Clothes soaked in blood, bodies full of wounds and bruises
Intestines fall in tummy but they had faith and confidence
The enemy was battered by the dashing Banda Singh sage

Moguls fought back and tied him like brave lion in cage
Surrounded him from all the sides and imprisoned the hero chum
Then they moved towards Delhi, on the beat of kettle-drum
The Mogul army departed towards the Capital of Delhi city
They moved like hurricane, without stopping or any pity
Seven hundred Sikhs were imprisoned and curled-up in chains
It was a disgusting sight, an extraordinary incident, full of pains
On every pointed spear, the head of Sikh was hanging
Streams of blood dripping, the sight will give a panging
Sikh prisoners shackled in chains, shouted this voice of cry
O! our true saviour preserve thy honour, don't let panth shy
Spectators gathered in the heart of Delhi's Chandni Chowk
This caravan of Sikhs was quite out of strength and in shock
Outside they were dull and defeated, inside enjoying thrill
Greeting loudly the victory of Guru and obedient to His will
The onlookers revealed an extraordinary and peculiar tale
The prisoners started argument as no body wanted to fail
Everybody wanted to be first in their turn to meet the fate
All wanted to meet the Beloved, Gobind through life's gate
The wheel of death started, the murderers were on assault
An applause was echoed, whenever the sword was at fault
The Sikhs were being butchered, going forward for sacrifice
It was game of seven days for seven hundred heroes nice
Chief Banda Singh was in the clutches of destiny or fate
Next they brought forward to kill his little son ever so great
The Kazi passed on to banda Singh the killer sword grand
He ordered to cut his son's head as it was royal command
Sons are symbols of worldliness for formality in social affairs
If someone rebukes them one feels like to pull his hairs
What sort of test in life, to kill one's own son, was shaping
The thing one can't even imagine, the same was happening
Banda first picked his son and loved and caressed him
Then he tried to explain the role and character of Sikhism
Prince Fateh and Jujhar Singh were also children like you
Now in the test time and what they achieved you can also do
Greeting the victory loudly, the little son was revitalized

If life goes, the custom of Sikhism is, let it be sacrificed
For holder of righteousness definite victory will be at last
His love won't be wasted, he meets the Beleoved very fast
The Kazi became angry as he could not bear the splendour
The executioner attacked the child and he started to flutter
Even then this strange trick of destiny could not succeed
Plump intestines jumping softly, the earth was red indeed
It is written in the history that Banda remaned unmoved
In his mouth soft plump heart of slayed child was forced
In this hard probation Banda remained unshaken, steady
The history will cry when going through its own study
It was such a dreadful scene that onlookers could not spy
Snatching with pincers first they took out his both eyes
Iron bars were made red hot to burn his body limbs ready
The Sikh greeted the victory loudly and soul left the body
The Sky echoed with kettle-drum beat, banner flying like kite
Once a hero takes a battlefield, he is eager to show his might
A true warrior is one, who fights for sake of humble and meek
He might cut into the pieces, but to leave battlefield will never seek

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੌਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਾਰੀਖਦਾਨ ਸ਼ਰਧਾ-ਵਸ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ ਲੇਖਕ ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ-ਅਹਿਮ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਅਜਨਬੀਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਆਖਣਗੇ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਘਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੋਮੇ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਮਤਲਬ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਕੋਈ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸੀ (ਜੋ ਅਜ-ਕਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ), ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੋਖੀ ਮਿਲਾਵਟ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਵਗ਼ੈਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਢੂੰਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਮਸਾਲਾ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ "ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ" ਅਤੇ "ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੈਯੇ" ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਸਮਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ 100 ਸਾਲ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ "**ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ**" ਹਨ। ਇਹ ਵਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਬੜੇ ਅਣਜਾਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਖੋਜਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ **ਗੁਰ ਸੋਭਾ** ਤੇ **ਗੁਰਬਿਲਾਸ** ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ **ਗੁਰ ਸੋਭਾ** (ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਲਿਖੀ) ਹੈ ਜੋ 1701 ਅਤੇ 1709 ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ

ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਦੇਣਾ, ਖਾਲਸਾ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ, ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਸਲੂਕ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦਸਣ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹੋ ਜਹੀ ਬੇਲਾਗ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਤੜਪਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵੀ ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮਿਥਹਾਸ ਹੈ, ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਸੌ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ, ਦਰਅਸਲ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖ਼ਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਜਾਅਲੀ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਸਲੀ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਵਲੋਂ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ' ਰਿਵਾਇਤ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ, ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ 10** ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1751 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। 2938 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ "ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ" ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ "ਗੁਰ ਸੋਭਾ" ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੌਤਕ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਨੰਦੇੜ 'ਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗਹ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਨਾਵਾਕਫ਼ੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

"**ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ**" ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1797 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ,

ਮਨਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅ-ਸਿੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਂਞ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਨੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਵਾਰੀਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ (positive point) ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਲਿਖਤ "**ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸਾਹੀਆਂ ਦਾ**" ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਗਹ ਮੱਲ (ਜੋ ਸਤਵੇਂ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤਕ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੀ) ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ-ਸਤੀਦਾਸ ਇਸ ਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਦੇ ਭਰਾ ਹੀਰਾ ਮੱਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 1769 ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲਿਤ, ਮਾਮਾ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਤਾਰੀਖ਼ਾਵਲੀ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹਨ। ਯਕੀਨਨ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਸੋਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯਾਦ-ਦਾਸ਼ਤ 'ਚੋ ਜਾਂ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਪਿਛਲੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਹੀ ਹਨ। ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅੱਖਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ, ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਂਗ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਵਾਲਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ?)।

1808 ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਹਾਤਿਮ ਨਾਮਾ** ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ 'ਸਤਿਗੁਰ ਉਸਤਤਿ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ, ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ ਨੇ **ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ **ਮਹਿਮਾ ਪਰਕਾਸ਼** (ਜਿਹੜੀ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ 1776 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਸੀ; ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 1840 ਵਿਚ ਕਵੀ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ), **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਸੁਖਬਾਸੀ ਰਾਇ ਬੇਦੀ, 1840), **ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, 1843), **ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ** (ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ), **ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ਛੇਵੀਂ** (ਜੋ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਸੇ ਸੋਹਨ ਕਵੀ ਦੀ 1718 ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ 1840 ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ) ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 1800 ਤੋਂ 1843 ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੇਠ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। **ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ਛੇਵੀਂ** (ਗੁਮਨਾਮ ਲੇਖਕ), **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, **ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ **ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਪਾਂ, ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਜ਼ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਮ ਪਾਠਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਅਸਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। *ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1998 ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ (ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ) ਕੋਲੋਂ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ਛੇਵੀਂ' ਵਰਗੀ ਗੁਰ-ਨਿੰਦਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਆਪ ਛਪਵਾ ਕੇ, ਖ਼ੂਬ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰ-ਨਿੰਦਕ ਕਿਤਾਬ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਕਥਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।*

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ** ਹੈ। 1879 ਵਿਚ ਕਵੀ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ **ਸ਼ਸ਼ੀ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ** (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ) ਅਤੇ **ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ** ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। (1933 ਵਿਚ ਹਚਿਨਸਨ ਅਤੇ ਵੋਗਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ **ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿਲ ਸਟੇਟਸ** (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ) ਸ਼ਸ਼ੀ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇੰਞ ਹੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲੋਂ ਰਾਮ ਸੁਖ ਰਾਓ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ **ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ** (ਅਣਛਪੀ) ਤੇ **ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰਭਾਕਰ** ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਵੀ ਦੀ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਵਾਰ** ਵੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ' ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ (**ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ**) ਦੀਆਂ ਸਨ। ਖੋਜ ਅਧਾਰਿਤ ਪੂਰਾ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖ ਜਾਂਦੇ।

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੋਮੇ (ਦਬਿਸਤਾਨੇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਲਾਹੌਰੀ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ **ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਮਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨਾਮਾ** ਵਿਚ 1625 ਤੋਂ 1650 ਤਕ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਤ੍ਰਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੀ ਕੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਅਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਲਿਹ ਕੰਬੋਜ ਦੀ ਲਿਖੀ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ **ਅੱਮਲਿ ਸਾਲਿਹ** ਵੀ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ਾਵਲੀ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ 1701 ਤੋਂ 1765 ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਹਿਮ ਲਿਖਤਾਂ ਇਹ ਹਨ:

ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਮੁਅਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ: ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਰਸੂਲ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 1708 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 2 ਅਪਰੈਲ 1708 ਦੇ ਦਿਨ ਪਾਲਿਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ 50-60 ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵੇਰਵਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਮਆਸਰੇ-ਆਲਮਗੀਰੀ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਨਾਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਇਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ, 1710 ਵਿਚ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ 1708 ਤਕ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਹਿਕਾਮੇ-ਆਲਮਗੀਰੀ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸੱਕਤਰ (ਪੀ.ਏ) ਇਨਾਇਤ ਉੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਇਸਮੀ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ 1707 ਅਤੇ 1724 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੂੜੀਆ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਢਾਹੁਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸੀਤ ਬਣਾਉਣ; ਅਤੇ ਉਸ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣ, ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ, 1706 ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਸ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ) ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

(ਇੱਥੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਚੈਲੰਜ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ ਪਰ ਐਨੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਵੀ ਮੰਦਰ ਨਾ ਤਾਂ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਮੁੜ ਉਸਾਰਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ***ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਣੀ ਮਸੀਤ ਵੀ ਢਾਹੀ ਸੀ)।***

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮੇ :-

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਕ ਅੱਧ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸੁਰ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਗ਼ੈਰਾ ਬੜੇ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਹਨ। ਉਂਞ ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਾਰੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੋਮਾ ਅਬੂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦਾ, 1601 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, '**ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ**' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਨਵੰਬਰ 1598 ਵਿਚ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ '**ਤੋਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ**' ਵਿਚ ਉਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 1606 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਾ **ਦਬਿਸਤਾਨੇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ** (1645-46) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮਊਬਾਦ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਦਸਤਾਨੀ ਹੈ (ਪਹਿਲੋਂ ਮੁਹਸਨ ਫ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ, ਦੂਜੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਦਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਨੂੰ ਜੁਦਾ-ਜੁਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੜੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਊਬਾਦ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਗਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀ-ਪੁੱਛੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸੱਚ ਅਤੇ ਗਪੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਹ (ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ) ਦੀ ਰਚਨਾ '**ਤਜ਼ਕਰਾ ਪੀਰ ਹੱਸੂ ਤੇਲੀ**' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ 'ਚ ਬਣੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਘਟ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀ ਤੇ ਮਿਥਹਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਲਿਖਤ 1696 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ, ਵਾਸੀ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਦੀ '**ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ**' ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਵੱਲੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਈਦ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜੇ ਸੋਮੇ 1600 ਤੋਂ 1696 ਤਕ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ

ਨੈਰੰਗ-ਇ-ਜ਼ਮਾਨਾ: ਅਬਦੁਰ ਰਸੂਲ (ਜੋ 25.2.1708 ਤੋਂ 21.7.1708 ਤਕ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ, 2 ਅਪਰੈਲ 1708 ਦੇ ਦਿਨ, ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਪਾਲਿਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 50-60 ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1708 ਦੀ ਹੈ।

ਨੁਸਖ਼ਾ-ਇ-ਦਿਲਕੁਸ਼ਾ: ਭੀਮ ਸੈਨ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ 24 ਜੁਲਾਈ 1707 ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੈ। ਭੀਮ ਸੈਨ, ਦਲਪਤ ਰਾਇ ਬੁੰਦੇਲਾ (ਜੋ ਜਜ਼ਾਊ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 8 ਜੂਨ 1707 ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1707-08 ਦੀ ਹੈ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ-ਇ-ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਕਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟਾਂ (ਜੋ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਨ) ਨੂੰ "ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ-ਇ-ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ" ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹੀ ਰਿਕਾਰਡ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ, ਸਿਖ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਛੁਰਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਮਸ਼ੇਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ਿੱਲਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਵੇਂ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਸੋਮੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਆਸਰ-ਇ-ਆਲਮਗੀਰੀ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ (ਪੀ. ਏ.) ਮੁਸਤਇੱਦ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਕੀ ਨੇ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ (ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਦੇ **ਰਸਾਲਾ ਦਹ-ਸਾਲਾ**) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਹਿਦ ਦੀ, ਸਾਲ-ਵਾਰ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1710 ਦੀ ਹੈ।

ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁਲ ਸਲਾਤੀਨ-ਇ-ਚਗੱਤਾ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਜੋ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਫ਼ੀ-ਉਲ-ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ (1605) ਤੋਂ 1724 ਤਕ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤਕ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ 1707 ਤੋਂ 1724 ਤਕ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ

ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ, ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ, ਰਾਜਾ ਨਾਹਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਨਾ, ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਘੇਰਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘੇਰੇ (ਨਵੰਬਰ 1710) ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ।

ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨੀ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਘਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਜਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਬਰਤਨਾਮਾ: ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਾਹੌਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 1723 ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਉਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "*ਜੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਹ ਝਰੋਖਾ ਤੇ ਸੁਜਦਾ (ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਲਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਣਾ) ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰੇ ਤਾਂ (ਸਾਹਰਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ) ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ।*" ਲੇਖਕ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਝੂਠ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸੀ)। ਕਾਸਿਮ ਸਾਹਰਿੰਦ (ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਵੱਲੋਂ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਖੜਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੇਰਵਾ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇੰਵ ਹੀ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ 'ਚ ਮੌਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ

ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ੌਫ਼-ਜ਼ਦਾ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ।

ਦਸਤੂਰ-ਉਲ-ਨਿਸ਼ਾ: ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਾਹਰਿੰਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਦੀਨਦਾਰ ਸਿੰਘ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ 'ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਬੇਦੀਨ ਪਿਸਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੇਲਾ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਇਬਰਤਨਾਮਾ (ਦੂਜਾ): ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਇਬਰਤਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ 50 ਜ਼ਾਤ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦਾ ਮਨਸਬ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀ-ਉਲ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਬੇਗਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹੀ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। 1719 ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਰਾਹੋਂ ਪਰਗਨੇ ਦਾ ਅਮਿਲ ਵੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1721 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਹੋਏ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲੇ, ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆ ਜਿੱਤਾਂ, ਰਾਹੋਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬਾਇਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵਲੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਭੇਜਣਾ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 29 ਫ਼ਰਵਰੀ 1716 ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ, ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰਨ ਬਾਰੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਸੀ ਨੇ 1750 ਵਿਚ *ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ* ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ: ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ ਸੱਜਾਦ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਰੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ 1718 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇਕ ਨਾਯਾਬ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਮੁਨੱਵਰ-ਉਲ-ਕਲਾਮ: 1722 ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਤੂਹਾਤਨਾਮਾ ਸਮੱਦੀ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਹੀ-ਉਲ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਹੈ। 1723 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਲੜਾਈ (1715) ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ ਲੁਬਾਬ: ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਤ 1731 ਵਿਚ ਅੰਜਾਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1730 ਤਕ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਕੁਝ ਅਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੈ। 1716 ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਤਿ ਗਏ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ, ਰੂਹ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜੋ (ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਓ)" ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਗਲਬਾਤ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਜਦ ਪਾਪ ਤੇ ਬੇਮੁਖਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।" ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਜਾਏ ਜਾਂਦੇ "ਫ਼ਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ" ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੀਰਾਤ-ਇ-ਵਾਰਿਦਾਤ: ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੁਫ਼ੀ ਵਾਰਿਦ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਤ 1734 ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੱਗਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਆਉਣ, ਦਿੱਲੀ ਨੇੜੇ ਖਰਖੌਦਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈੱਡ ਕੁਆਰਟਰਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੰਗ, ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ, ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟਾਉਣ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁਲ ਮੁਲਕ: ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ 1737 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ: ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ 1741 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ "**ਨਦਰ-ਉਲ-ਜ਼ਮਾਨੀ**" ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮਾਰਚ 1716 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ 733 ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਨਵ-ਵਿਆਹੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ' ਆਖ ਕੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਰੰਗੀਲਾ) ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਕੁਝ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ **ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਆਲਮਗੀਰ ਸਾਨੀ**, ਦੋਵੇਂ 1748 ਤੋਂ 1759 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਤਰਸ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰਸ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ (ਲੇਖਕ) ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਇ-ਅਮੀਰਾ: ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਆਜ਼ਾਦ ਬਿਲਗਰਾਮੀ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ 1762-63 ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ 1761-62 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਵਾਂਗ ਕਈ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ 1761 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ, 5 ਫ਼ਰਵਰੀ 1762 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ "**ਜੰਗਨਾਮਾ**" (1765) ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਲੇਖਕ 1764 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ 1764 ਦੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਗੇਟ 'ਤੇ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 30 ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਅਕੀਦਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਾਰੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ "ਕੁੱਤੇ" ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ, ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੁਆਸਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ: ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਮਸ-ਉਦ-ਦੌਲਾ (ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ 11 ਮਈ 1758 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ) ਦੀ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ 1758 ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਤੋਂ 1758 ਤਕ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਜਰਨੈਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਏਨੀ ਬਾਰੀਕੀ ਵਾਲੀ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ, ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ 'ਏਸ਼ੀਐਟਕ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਬੰਗਾਲ ਨੇ 1888 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਤਹਿਮਾਸ ਨਾਮਾ: ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਗਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤਹਿਮਾਸ ਖ਼ਾਨ ਮਿਸਕੀਨ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 1780 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 1748 ਤੋਂ 1780 ਤਕ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ (1753) ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਬੇਗਮ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ, ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਨ, ਕਾਮਸ ਬੇਗ, ਮੋਮਿਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ, 11 ਨਵੰਬਰ 1757 ਦੀ, ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲ-ਪੱਖ ਵੀ ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਅਦੀਨਾ-ਮਰਹੱਟਾ ਫ਼ਰੰਟ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ (1758), ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲੇ (1761), ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲ-ਬਾਲੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਰੋਹੀਲਖੰਡ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੇਰਵਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 1780 ਤਕ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ 1782 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸਈਅਦ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ **ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ** ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, 1806 ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਮਨਾਮ ਦੀ ਲਿਖੀ **ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ**, 1812 ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ (ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਕੀਲ) ਦੀ ਕਿਤਾਬ-ਇ-ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ, 1812 ਤੋਂ 1840 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਦੀ **ਉਮਦਾਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ**, ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ ਦੀ **ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ**, 1848 ਦੀ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ **ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ** (ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਂਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਕੋਲੋਂ ਰਖਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬੇਸਮਝ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਚੁਪਚਾਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ), 1849 ਦੀ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਦੀ **ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬਨਾਮਾ** (**ਚਾਰ ਬਾਗ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ**), 1854 ਦੀ ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ **ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ**, ਲਤੀਫ਼ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼** (1891) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1868 ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ **ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਮਖ਼ਜ਼ਨਿ ਪੰਜਾਬ** ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਨਾਸਰ ਅਲੀ ਦੀ **ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਪਰਗਣਾ ਮਮਦੋਟ ਵ ਮੁਕਤਿਸਰ** ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਓਗਰਾਫ਼ੀ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ **ਗੁਲਸ਼ਨਿ-ਪੰਜਾਬ** ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ** ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਓਗਰਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ "**ਤਹਿਕੀਕਾਤ-ਇ-ਚਿਸ਼ਤੀ**" ਵਿਚ ਬੜੀ

ਨਿਵੇਕਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਹ ਲਿਖਤ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 1906 ਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਐਲੀਅਟ ਤੇ ਡਾਊਸਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ (ਖਰੜਿਆਂ) ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ "**ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਏ ਇਟਸ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼**" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, 8 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, 1877 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਉਂਞ ਇਹ ਤਰਜਮਾ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ "**ਮਾਖ਼ਿਜ-ਇ-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ**" ਵਜੋਂ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। 2001 ਵਿਚ, ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ ਨੇ, 20 ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੀਂ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ "**ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਇਨ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸੋਰਸਿਜ਼**" ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਚੁਣੀ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਜਗ੍ਹਾ ਪੱਖਪਾਤੀ (ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ) ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸਰਅੰਜਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ।

ਅਸਾਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਾਮ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੋਲ (1666 ਤੋਂ 1670) ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਵੇਰਵਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਕੇ, ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਬਰੂਆ ਨੇ **ਅਸਾਮ ਬੁਰੰਜੀ** ਨਾਂ ਹੇਠ, 1930 ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਵਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ "**ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ**", ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ**" (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਸਨ) ਅਤੇ ਡਾ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ "**ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ**" ਤੇ "**ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ, ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਚਾਲੀ ਮੁਕਤੇ**" ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ (1708 ਤੋਂ 1783) ਬਾਰੇ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ **ਬੰਦਾ ਕੌਣ ਥਾ** ਤੇ **ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ** (1915) ਅਤੇ **ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ** (1918), ਸ: ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਬੰਦਾ ਦ ਬਰੇਵ** (1918), ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ** (1935) ਤੇ **ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ** (1959) ਤੇ **ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ** ਕਿਤਾਬਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ "ਕੈਲੰਡਰ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਕਾਰਸਪੌਂਡੈਂਸ" (ਜੋ 1911 ਤੇ 1914 ਵਿਚ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ) ਵਿਚ 1759 ਤੋਂ 1769 ਤਕ ਦੀ ਦੀ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਰਵਿਨ ਦੀ **ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲਜ਼** (1922) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1782-83 ਦੀ ਜਾਰਜ ਫ਼ਾਰੈਸਟਰ ਦੀ **"ਏ ਜਰਨੀ ਫ਼ਰਾਮ ਬੰਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ"**, 1788 ਦੀ ਮੇਜਰ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਦੀ **"ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਓਰਿਜਨ ਐਂਡ ਪਰਾਗਰੈੱਸ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੈਕਟਸ"** (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ **ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੈਕਟਸ** ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), 1803 ਦੀ ਜਾਰਜ ਥਾਮਸ ਦੀ "**ਮਿਲਟਰੀ ਮੈਮੋਇਰਜ਼**", 1812 ਦੀ ਮਾਲਕਮ ਦੀ "**ਸਕੈੱਚ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਜ਼**" (ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮਤਾ' ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਅਤੇ ਜੇ. ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਦੀ 1846 ਦੀ "**ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਜ਼**" (ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ) ਬੜੀਆਂ ਅਹਿਮ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਯੂਰਪੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਅਰਲੀ ਯੂਰਪੀਨ ਅਕਾਊਂਟ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1962) ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲੇਪਲ ਗਰਿਫ਼ਨ ਦੀ 1870 ਦੀ "**ਰਾਜਾਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ**", ਐਚ. ਏ. ਰੋਜ਼ ਦੀ 1911 ਦੀ "**ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਸਟਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ**", ਡੈਨੀਜ਼ਲ ਇਬਟਸਨ ਦੀ 1881 ਦੀ "**ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਜ਼**" ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਦੀ "**ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ**" (1905) ਵੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਕਨਿੰਘਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ **ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਿੰਦੇ**, ਕਨਿੰਘਮ ਦੀ **ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼** 91846), ਮਾਲਕਮ ਦੀ **ਸਕੈੱਚ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼** (1809), ਚਾਰਲਸ ਗਫ਼ ਤੇ ਆਰਥਰ ਇਨਸ ਦੀ **ਦ ਸਿਖਜ਼ ਐਂਡ ਦ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ਼** (1847), ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਦੀ **ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼**, ਸਮਾਈਥ ਦੀ **ਦ ਰੇਅਨਿੰਗ ਫ਼ੈਮਲੀ ਆਫ਼ ਲਾਹੌਰ** (1847), ਹੈਨਰੀ ਟੀ. ਪਰਿੰਸਪ ਦੀ **ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1847), ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ **ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ**, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਦੀ **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1953) ਅਤੇ **ਸਨਸੈਟ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਐਮਪਾਇਅਰ** (1967), ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ **ਮਿਲੀਟਰੀ ਸਿਸਟਮ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1964) ਅਤੇ **ਆਫ਼ਟਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1982), ਬਰਕਤ ਰਾਏ ਚੋਪੜਾ ਦੀ **ਕਿੰਗਡਮ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ: 1839-45** (1969), ਗੁਲਸ਼ਨ ਲਾਲ ਚੋਪੜਾ ਦੀ

ਦ ਪੰਜਾਬ ਐਜ਼ ਸੌਵਰਨ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟ (1928), ਐਨ.ਕੇ.ਸਿਨਹਾ ਦੀ **ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1933) ਤੇ **ਰਾਈਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਪਾਵਰ** (1946), ਹਿਊ ਕੁੱਕ ਦੀ **ਦ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ਼** (1928), ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ: ਦ ਮਹਾਰਾਜ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1962), ਵਹੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ **ਰੀਅਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1965), ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਐਂਗਲੋ-ਸਿਖ ਵਾਰਜ਼** (1968), ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ (1780 ਤੋਂ 1849) ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅ-ਸਿੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ **'ਪਰਾਸ਼ਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ'** (1951) ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਪਿਲ ਗਰਿਫ਼ਨ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ: ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਐਂਡ ਬਾਇਓਗਰਾਫ਼ੀਕਲ ਨੋਟਿਸਿਜ਼ ਔਨ ਦ ਪਰਿੰਸੀਪਲ ਫ਼ੈਮਲੀਜ਼ ਇਨ ਲਾਹੌਰ** (1865) ਅਤੇ **ਦ ਰਾਜਾਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1870) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ **ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ** (1847) ਵਿਚ ਬਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਉਂਞ ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਤੱਥ ਵੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ)।

ਲੇਡੀ ਲੋਗਿਨ ਦੀ **ਸਰ ਜਾਹਨ ਲੋਗਨ ਐਂਡ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** ਅਤੇ ਐਮ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਤੇ ਐਸ. ਆਨੰਦ ਦੀ **ਕੁਈਨ ਵਿਕਟੋਰੀਆਜ਼ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ**, ਈਵਾਨ ਬੈਲ ਦੀ **ਅਨੈਕਸੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** (1882) ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 1839 ਤੋਂ 1860 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ **ਸੀਕਰਟ ਕੰਸਲਟੇਸ਼ਨਜ਼**, **ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕੰਸਲਟੇਸ਼ਨਜ਼** ਅਤੇ ਬਿਕਰਮਜੀਤ ਹਸਰਤ ਦੀਆਂ **ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਰਲਿਸ਼ਨਜ਼** (1968) ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਪੇਪਰਜ਼** (1970) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਐਮ.ਐਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ **ਪੰਜਾਬਜ਼ ਪਾਇਨੀਅਰ ਫ਼ਰੀਡਮ ਫ਼ਾਈਟਰਜ਼** (1964) ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਆਫ਼ਿਸ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ) ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲੱਖਾਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਕਾਰਡ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਈਨਾਤ ਵਾਇਸਰੋਏ, ਗਵਰਨਰ, ਆਰਮੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਕੁਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ: ਡਬਲਯੂ. ਮੂਰਕਰਾਫ਼ਟ ਤੇ ਜੀ. ਫ਼ਰੇਡਬੇਕ (1837), ਐਚ.ਐਲ.ਓ. ਗੈਰਟ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1935), ਜੀ. ਟੀ. ਵਾਈਨੇ (1840), ਬੈਰਨ ਚਾਰਲਸ ਹਿਊਗਲ (1845), ਡਬਲਯੂ ਜੀ. ਔਸਬੋਰਨ (1840), ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਸ (1834), ਐਮ. ਐਚ. ਪਰਸ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1971) ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ। **ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ** (ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਾਲ 1847-65) ਬਾਰੇ ਐਮ.ਐਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ

ਕਿਤਾਬ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਿਖਤ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ** (1944) ਹੈ। ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ **ਕੂਕਾ ਮੂਵਮੈਂਟ** (1965) ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਉਂਞ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਸਮੱਗਰੀ **'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ'** ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਟ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦਾ ਖੋਜ ਥੀਸਿਸ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਭਸੌੜ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ **ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ** ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ: ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਿਮ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੇੜਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਇਸ ਨਫ਼ਰਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ: ਜੇ.ਐਨ. ਫ਼ਰਕੁਹਾਰ ਦੀ **ਮਾਡਰਨ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਮੂਵਮੈਂਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ** (1924), ਜੇ.ਸੀ.ਆਰਚਰ ਦੀ **ਸਿੱਖਜ਼ ਇਨ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਟੂ ਹਿੰਦੂਜ਼, ਮੁਸਲਿਮਜ਼, ਕਰਿਸਚੀਅਨਜ਼ ਐਂਡ ਅਹਿਮਦੀਆਜ਼** (1946), ਕੈਨਥ ਡਬਲਯੂ. ਜੋਨਜ਼ ਦੀ **ਆਰੀਆ ਧਰਮ: ਹਿੰਦੂ ਕਾਨਸ਼ੀਅਸਨੈਸ ਇਨ ਨਾਈਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ ਪੰਜਾਬ** (1976), ਸਪੈਂਸਰ ਲਾਵਨ ਦੀ **ਦ ਅਹਿਮਦੀਆ ਮੂਵਮੈਂਟ: ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ** (1974) ਵਿਚ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਖ਼ੂਬੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਵੇਰਵਾ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਮੇਰਾ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ ਸੰਬਾਦ** ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੋਮੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ (ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਦੀਆਂ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ "**ਹੋਮ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਐਂਡ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਰਿਪੋਰਟਜ਼**" ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਇਲਾਂ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਰਿਕਾਰਡਜ਼ ਲੰਡਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ) ਨੇਟਿਵ ਪ੍ਰੈਸ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ ਵਗ਼ੈਰਾ ਹਨ। ਡੇਵਿਡ ਪੈਟਰੀ ਦੀ 1911 ਦੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਿਪੋਰਟ **ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟਸ ਇਨ ਸਿੱਖ ਪਾਲਿਟਿਕਸ** ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ (1913-1919) ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਅੱਜ ਵੀ ਆਈਸਮੌਂਗਰ ਤੇ ਸਲੈਟਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ **ਐਨ ਅਕਾਊਂਟ ਆਫ਼ ਗ਼ਦਰ ਕਾਂਸਪੀਰੇਸੀ** (1918) ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਿਪੋਰਟ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਰਚਰਨ

ਸਿੰਗ ਸਹਿਮਸਰਾ ਦੀ **ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1961) ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਜ਼ੁਲਮੀ ਕਥਾ** ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੀ **ਟਰੈਜਡੀ ਆਫ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ** (1975) ਵੀ ਵਧੀਆ ਖੋਜ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਹਿਊ ਜੌਹਨਸਟਨ ਨੇ **ਵੋਏਜ ਆਫ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ** (1979) ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਸਾਕਾ (13 ਅਪਰੈਲ 1919) ਬਾਰੇ ਵੀ.ਐਨ. ਦੱਤਾ ਦੀ **ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ** (1969) ਚੰਗੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਦੀ **ਦ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਮੈਸੇਕਰ: ਏ ਪ੍ਰੀਮੇਡੀਟੇਟਿਡ ਪਲਾਨ** (1978), ਅਲਫ਼ਰਡ ਡਰੇਪਰ ਦੀ ਅੰਮਿਤਸਰ: **ਦ ਮੈਸੇਕਰ ਦੈਟ ਐਂਡਿਡ ਦ ਰਾਜ** (1981), ਹੈਨਰੀ ਕਾਲਵਿਨ ਦੀ **ਦ ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ** (1929) ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਡਾ: ਸਿੰਧਰਾ ਤੇ ਕੂਨਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਮਾਰਟੀਅਰਡਮ ਆਫ਼ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ: ਸਮ ਹਿਡਨ ਫ਼ੈਕਟਸ** (2005) ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (1919 ਤੋਂ 1926) ਬਾਰੇ ਵੀ. ਡਬਲਯੂ. ਸਮਿਥ ਦੀ, 22 ਫ਼ਰਵਰੀ 1922 ਦੀ, ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਿਪੋਰਟ 1924 ਦੀ ਹੇਲੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਜ਼ ਕੇਸ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ** (1951), ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ** (2000) ਤੇ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ** (1978, ਸੋਧੀ ਤੇ ਵਧਾਈ ਹੋਈ ਐਡੀਸ਼ਨ 2000), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੀ **ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1972) ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਝੁਬਾਲੀਏ ਦਾ '**ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ**', ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦਾ '**ਭਿਆਨਕ ਸਾਕਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ**', ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦੀ '**ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਝੱਬਰ**', ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ '**ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**' (1970), ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ '**ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂ**' (1950, ਸੋਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1998), ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**" ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਰੁਚੀ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ **ਸਟਰਗਲ ਫ਼ਾਰ ਫ਼ਰੀਡਮ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਾਈਨਜ਼** (1965), ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਸਮ ਕਾਨਫ਼ੀਡੈਂਸ਼ਲ ਪੇਪਰਜ਼ ਆਫ਼ ਅਕਾਲੀ ਮੂਵਮੈਂਟ** (1965), ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਨਾਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਹਾਲ** (1921), ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਝੱਬਰ** (1967), ਬਰਡਵੁੱਡ ਦੀ **ਏ ਕੰਟੀਨੈਂਟ ਐਕਸਪੇਰੀਮੈਂਟਸ** (1947) ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੇਖ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ **ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ**

ਲੇਖ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਕਾਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਣ, ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ* ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1919 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ **ਅਕਾਲੀਜ਼: ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜ਼ੰਟ** (1974), ਸੁਖਮਨੀ ਬੱਲ ਦੀ **ਪਾਲਟਿਕਸ ਆਫ਼ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ** (1991), ਕੇ. ਐਲ. ਟੁਟੇਜਾ ਦੀ **ਸਿੱਖ ਪਾਲਿਟਿਕਸ: 1920-40** (1984), ਦੁਰਲਭ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ **ਵੇਲੀਅੰਟ ਫ਼ਾਈਟਰ**: ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (1942) ਅਤੇ **ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ** (1950), ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ **ਦ ਆਇਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟ** (1946), ਸਾਧੂ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਦ ਸਿਖਜ਼ ਡਿਮਾਂਡ ਦੇਅਰ ਹੋਮਲੈਂਡ** (1946), ਲੈਂਡਨ ਸਾਰਸਫ਼ੀਲਡ ਦੀ **ਬਿਟਰੇਅਲ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼** (1946), ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੀ **ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਜਾਬ** (1943), ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਗਾਂਧੀ ਐਂਡ ਸਿਖਜ਼**, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਸਿੱਖ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਪਾਰਟੀਜ਼** (1948), ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਅਣਖੀਲਾ ਸੂਰਮਾ: ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ** (1950), ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ** (1968) ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ **ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ** (1945), ਡਾ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ ਡਿਵਾਈਡਡ** (1947), ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ ਵਿਨਜ਼ ਫ਼ਰੀਡਮ** (1959), *ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਉਹ ਵੀਹ ਸਫ਼ੇ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਛਾਪੇ ਗਏ*, ਏ.ਐਨ. ਬਾਲੀ ਦੀ **ਨਾਓ ਇਟ ਕੈਨ ਬੀ ਟੋਲਡ** (1949), ਪੈਂਡਰਲ ਮੂਨ ਦੀ **ਡਿਵਾਈਡ ਐਂਡ ਕੁਇਟ** (1961), ਸਤਿਆ ਐਮ. ਰਾਏ. ਦੀ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1965) ਅਤੇ **ਪੰਜਾਬ ਹੀਰੋਇਕ ਟਰੈਡੀਸ਼ਨ** (1970), ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1972) ਅਤੇ **ਸਮ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ ਆਫ਼ ਦ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ** (1983) ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਇੰਞ ਹੀ ਕੈਂਪਬੈਲ ਦੀ **ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਦ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ** (1951), **ਫ਼ਰੀਡਮ ਐਟ ਮਿਡਨਾਈਟ** (ਲੈਂਪਾਇਅਰ), ਈ.ਡਬਲਯੂ.ਆਰ. ਲੰਬੀ ਦੀ **ਟਰਾਂਸਫ਼ਰ ਆਫ਼ ਪਾਵਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ** (1956), ਵੀ.ਪੀ.ਮੈਨਨ ਦੀ **ਟਰਾਂਸਫ਼ਰ ਆਫ਼ ਪਾਵਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ** (1979), ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ: ਏ ਕੰਮਪਾਈਲੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਆਫ਼ੀਸ਼ੀਅਲ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ** (1983), ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ ਫ਼ਰੋਮ ਕਰਜ਼ਨ ਟੂ ਨਹਿਰੂ ਐਂਡ ਆਫ਼ਟਰ** (1970) ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ 1966 ਤਕ ਬਾਰੇ ਮਾਈਕਲ ਬਰੈਚਰ ਦੀ **ਨਹਿਰੂ: ਏ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਬਾਇਓਗਰਾਫ਼ੀ** (1959), ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਨਈਅਰ ਦੀ **ਮਾਈਨੌਰਟੀ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਇਨ ਪੰਜਾਬ** (1966), ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ ਦੀ **ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ** (1970), ਪਾਲ ਬਰਾਸ ਦੀ **ਲੈਂਗੁਇਜ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਇਨ ਨਾਰਥ ਇੰਡੀਆ**

(1974), ਸ. ਗੁਰਰਤਨਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਇਲਸਟਰੇਟਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿਖਜ਼: 1947-78** (1979)", ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ** (1978, ਸੋਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 2000) ਤੇ "**1955 ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਮੋਰਚਾ**" (1999), ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ "**64 ਰੋਜ਼ਾ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**" (1955), ਪੰਡਤ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਦੀ "**ਡਿਸਇਨਟੈਗਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ**" (1984), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸਹੋਤਾ ਦੀ **ਡੈਸਟੀਨੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1980) ਬੜੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

1978 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਏ.ਐਸ. ਨਾਰੰਗ ਦੀ **ਸਟੌਰਮ ਓਵਰ ਸਤਲੁਜ** (1983), ਚਾਂਦ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ **ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ: ਮਿੱਥ ਐਂਡ ਰਿਐਲਿਟੀ** (1984), ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਦੀ **ਟਰੈਜਡੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ: ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਐਂਡ ਆਫ਼ਟਰ** (1984), ਪ੍ਰਮੋਦ ਕੁਮਾਰ, ਮਨਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਤੁਲ ਸੂਦ ਤੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਹਾਂਡਾ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਈਸਿਜ਼: ਕੰਟੈਕਸਟ ਐਂਡ ਟਰੈਂਡਜ਼** (1984), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ **ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਛੇ ਦਿਨ**, ਪਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਜੀ ਮਲਿਕ ਦੀ "**ਪੰਜਾਬ: ਫ਼ੈਟਲ ਮਿਸਕੈਲਕੁਲੇਸ਼ਨ**" (1985), ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਦੀ "**ਸੀਅਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਜ਼**" (1988), ਡਾ: ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਦ ਸੀਅਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ**", ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ ਦੀ "**ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨੇ**" (1985), ਅਬੀਦਾ ਸਮੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਈਸਿਜ਼: ਚੈਲੰਜ ਐਂਡ ਰਿਸਪਾਂਸ** (1985), ਅਨੂਪ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਦੀ **ਦ ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਈਸਿਜ਼: ਐਨ ਐਨਾਲਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ** (1985), ਸੱਤਿਆ ਐਮ. ਰਾਏ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਆਫ਼ਟਰ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ** (1986), ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ "**ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼**" (1988), "**ਸਿੱਖ ਹਾਈਜੈਕਰ**" (1989), "**ਸਿੱਖ ਸਟਰਗਲ ਫ਼ਾਰ ਸਾਵਰੱਨਟੀ: ਐਨ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ**" (1992), **ਇੰਡੀਆ ਕਿਲਜ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1992) ਤੇ **ਵ੍ਹਾਈਟ ਪੇਪਰ ਆਨ ਸਿੱਖ ਸਿਚੂਏਸਨ** (1993), ਡਾ: ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦੀ "**ਇੰਡੀਆ ਕੁਮਿਟਸ ਸੁਇਸਾਈਡ**" (1986) ਤੇ **ਵ੍ਹਾਈਟ ਪੇਪਰ** (1994), ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸਨ ਦੀਆਂ **ਹੂ ਆਰ ਗਿਲਟੀ** (1984) ਅਤੇ **ਅਪਰੈਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ** (1986), ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ "**ਨੇੜਿਓਂ ਡਿੱਠੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ**", ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਨੀ ਦੀ "**ਦ ਸਿਖ ਵੋਲਕੇਨੋ**" ਤੇ ਐਸ.ਐਚ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਐਸ.ਐਫ਼.ਹਸਰਤ ਤੇ ਸੁਹੇਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ "**ਦ ਸਿੱਖ ਕੁਐਸਚਨ**" ਵਗੈਰਾ ਇਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ "**ਮਾਈ ਟਰੁਥ**" (1980) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧਤਾ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1984 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਰਕ ਤੁੱਲੀ ਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ (**ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਮਿਸਜ਼ ਗਾਂਧੀਜ਼ ਲਾਸਟ ਬੈਟਲ**, 1985), ਕੁਲਦੀਪ ਬਰਾੜ (**ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ**), ਕੇ.ਪੀ.ਐਸ ਗਿੱਲ ਵਰਗਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਉਂਞ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਓਤੇ ਡੀ.ਪੀ.

ਧਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਰਬੈਰੋ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਬੁਲਟ ਫ਼ਾਰ ਬੁਲਟ** ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਈ ਥਾਂਈਂ, ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਰਾਜ਼ (ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਨਾਲਕਾ ਤੇ ਕੈਪਟਨ ਕੰਵਲਜੀਤ ਦੀਆਂ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ) ਖੋਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਵੀ. ਐਸ. ਨਾਈਪਾਲ ਦੀ **ਇੰਡੀਆ: ਮਿਲੀਅਨ ਮਿਊਚਨੀਜ਼** (1985) ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਏ. ਕਪੂਰ **ਸਿੱਖ ਸੈਪਰੇਟਇਜ਼ਮ: ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਆਫ਼ ਫ਼ੇਥ** (1986) ਵਿਚ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸੋਚ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ '**ਨਕਲੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ**' 1978 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ 1979 ਵਿਚ '**ਦ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਜ਼**' ਸੀ.ਬੀ. ਵੈਬਸਟਰ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। *(ਨੋਟ: ਨਿਰੰਕਾਰੀ 'ਸਿੱਖ' ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੰਥ ਚੋਂ ਖਾਰਿਜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ)*। 1979 ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਲੇਖ ਮਕਲਾਊਡ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਚੁਪਚਾਪ *ਪੰਜਾਬ: ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜ਼ੰਟ* ਜਰਨਲ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਓਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਸੂਚੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਦੀ **ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਰਿਕਰਡਜ਼** (1919, 1927), ਜੇ.ਪੀ-ਐਚ. ਵੋਗਲ ਦੀ ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਭੂਰੀ ਸਿੰਹ ਮਿਊਜ਼ਮ ਐਟ ਚੰਬਾ (1909), ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਏ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ** (1966) ਅਤੇ **ਏ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ** (1967), ਇਕਰਾਮ ਅਲੀ ਮਲਿਕ ਦੀ **ਏ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਇਟਸ ਡਿਪੈਂਡੈਂਸੀਜ਼: 1849-1910** (1968), ਡਬਲਯੂ. ਐਰਿਕ ਗੁਸਟਾਫ਼ਸਨ ਅਤੇ ਕੈਨਥ ਡਬਲਯੂ. ਜੋਨਸ ਦੀ **ਸੋਰਸਿਜ਼ ਔਨ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ** (1975), ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸੋਰਸਿਜ਼ ਔਨ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ**, ਨਾਰਮਨ ਜੇਰਾਲਡ ਬੈਰੀਅਰ ਦੀ **ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਇਨ ਪਰਿੰਟਡ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ** (1969), **ਪੰਜਾਬ ਇਨ ਨਾਈਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚੁਰੀ ਟਰੈਕਟਸ** (1969) ਅਤੇ **ਬੈਨਡ ਕੰਟਰੋਵਰਸ਼ੀਅਲ ਲਿਟਰੇਚਰ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕੰਟਰੋਲ ਇਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ** (1976) ਅਤੇ **ਸਡੀਸ਼ਅਸ ਲਿਟਰੇਚਰ ਇਨ ਪੰਜਾਬ** ਵਗੈਰਾ। ਨਾਰਮਨ ਜੇਰਾਲਡ ਬੈਰੀਅਰ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਵਨੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੀਮਤੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਬਿਬਲੀਓਗਰਾਫ਼ੀਜ਼ ਛਾਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਡਾ: ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼ ਐਂਡ ਹਿਸਟੋਰੀਓਗਰਾਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਜ਼** (1978) ਵੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ: ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਡਾ:

ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ** ਬਾਰੇ, ਲਤੀਫ਼ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਬਾਰੇ, ਡਾ: ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦੀਆਂ **ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਜਲੰਧਰ**, **ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ** ਅਤੇ **ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ** ਬਾਰੇ। ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ **ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1954) ਵਿਚ ਤੱਥ ਤੇ ਮਿਥਹਾਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਗੱਡ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ।

ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ:

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮੌਕੇ-ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਲਿਖਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ' ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। (ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਲਿਖਿਆ ਸੀ)।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਹਰਕਤ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਨੇ '**ਉਮਦਾਤ-ਤੁਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼**' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ (ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਐਡੀਟਰ, ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੇ)। ਸੂਰੀ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕੂੜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਘਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਈਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਹਰਕਤ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਨੇ 1887 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਟਰੰਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ (**ਟਰਾਂਸਫ਼ਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ**), 1945 ਦੀ ਲਿਖਤ, ਅਤੇ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ (**ਐਵੋਲੂਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ**), 1947 ਦੀ ਲਿਖਤ, ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌਲਤ ਰਾਏ (**ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ**) ਅਤੇ ਪਰਮਾ ਨੰਦ (**ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ**) ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਡਾਕਟਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਆਪਣੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਧੱਕਾ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟਾ

ਲਈ। ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ '**ਫ਼ਾਲ ਆਫ਼ ਮੁਗ਼ਲ ਐਂਪਾਇਰ**', 1932 ਦੀ ਲਿਖਤ, ਅਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ **ਪਾਰਟੀਜ਼ ਐਂਡ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਐਟ ਦ ਮੁਗ਼ਲ ਕੋਰਟ** ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਿਗਾੜਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੇਆਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

1970 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਉਚੇਚੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹਿਊ ਮਕਲਾਊਡ (ਮੌਤ ਜੁਲਾਈ 2009) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਦਾ ਇਹ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਅਰਿੰਗ ਯੂਨੀਅਨ ਕਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਸੀ) ਤੇ ਫਿਰ ਐਂਟੀ-ਸਿਖ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਬੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟਰਾਂਟੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ "ਸਿੱਖ ਚੇਅਰ" 'ਤੇ ਬਿਠਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਹਿਊ ਮਕਲਾਊਡ, ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਜੇ. ਐਸ.) ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਸਾਥੀ ਸੀ (ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮਕਲਾਊਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ "ਬੀ-40 ਜਨਮ ਸਾਖੀ" ਇਸੇ ਗਰੇਵਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਗਰੇਵਾਲ ਤੇ ਮਕਲਾਊਡ ਵਿਚ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ)। ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਚੇਲੇ (ਇੰਦੂ ਬੰਗਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਵਗੈਰਾ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਗਰੁਪ ਨੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਰੇਆਮ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮਕਲਾਊਡ ਨੇ ਕਈ ਸਟੂਡੈਂਟ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦਿਵਾਈਆਂ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਫਲਸਫਾ, ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੇਖ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਮਕਲਾਊਡ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵੀ ਦਿਵਾਈਆਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ।

ਮਕਲਾਊਡ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਵਿਚ ਹਰਜੋਤ ਉਬਰਾਏ, ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਮਾਨ, ਲਾਊ ਫ਼ੈਂਚ ਵਗੈਰਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੇ ਈਸਾਈ ਪਬਲਿਸ਼ਰਾਂ (ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਪੈਂਗੁਇਨ ਵਗੈਰਾ) ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ 'ਖ਼ਾਸ' ਸਬੰਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆ ਬੇਹੱਦ ਘਟੀਆ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

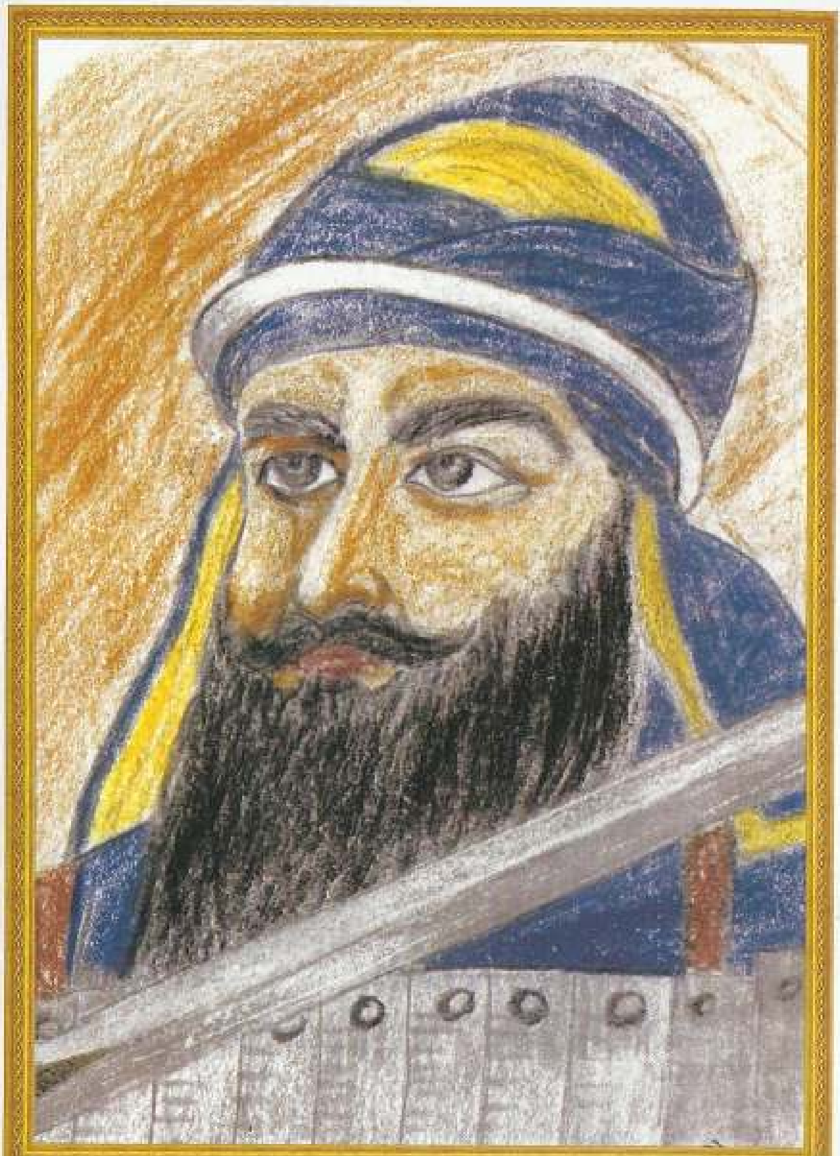
ਇਸ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਜੇ. ਸਿੰਘ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ, ਅਮਰੀਕਾ) ਤੇ ਜੇਰਾਲਡ ਬੈਰੀਅਰ (ਬਰਕਲੇ, ਅਮਰੀਕਾ), ਰੁਡੀ ਥਾਮਸਨ (ਡੈਨਮਾਰਕ), ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਰਗੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਵੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਧੀ, ਨਿੱਕੀ-ਗੁਨਿੰਦਰ, ਨੂੰ ਇਸ ਗਰੁਪ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਈਸਾਈ ਬੁਆਏ-ਫ਼ਰੈਂਡ ਗੋਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਗਰੁਪ ਨੇ ਨਿੱਕੀ-ਗੁਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਕਲਾਊਡ ਗਰੁਪ ਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਈਸਾਈ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਓਵਨ ਕੋਲ,

ਸੀ. ਐਚ. ਲੋਇਲਨ, ਸੀ.ਬੀ.ਵੈਬਸਟਰ ਵੀ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਨਿਓਲ ਕਿੰਗ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਾਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਸੀ।

ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਲੇਖਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੋ-ਚਾਰ ਸਕਾਲਰਜ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਕਾਲਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ । ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਾਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜਿਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਿੱਖ (ਚਲੋ ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਨਾ ਸਹੀ) ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ, ਪੌਂਡ, ਡਾਲਰ, ਯੂਰੋ ਤੇ ਕਰੋਨ ਸਾਧਾਂ, ਰਾਗੀਆਂ, ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ, ਸੋਨਾ, ਸੰਗਮਰਮਰ, ਲੰਗਰਾਂ, ਨਗਰ ਕੀਰਤਨਾਂ, ਜਲਸਿਆਂ, ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਨਿਜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਾਸਤੇ ਰੋੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਵਾਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ੳ ਅ' ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇੰਞ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪੰਥ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਇੰਞ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਐਂਟੀ-ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ 'ਤੇ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਉਜਾੜ ਸੁੱਟੇ ਗਏ।

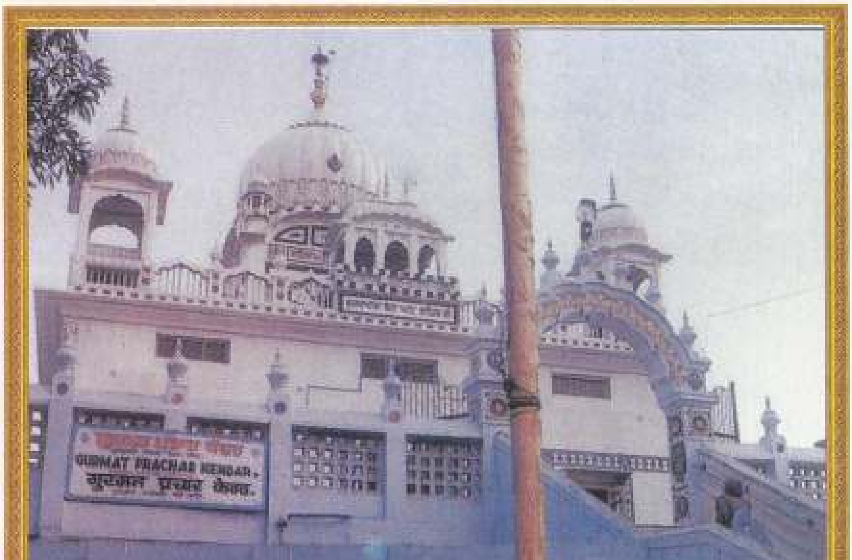
ਜਿਸ-ਜਿਸ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋਖੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ "ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ" ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਐਵਾਰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 2006 ਵਿਚ ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਦਾਰੇ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ ਡਾ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਗਰੁਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਡਾ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "**ਸਿੱਖਜ਼ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ**" ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ 1978 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਗੁਮਰਾਹਕੁੰਨ ਤੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਜਗਹ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਹੈ।

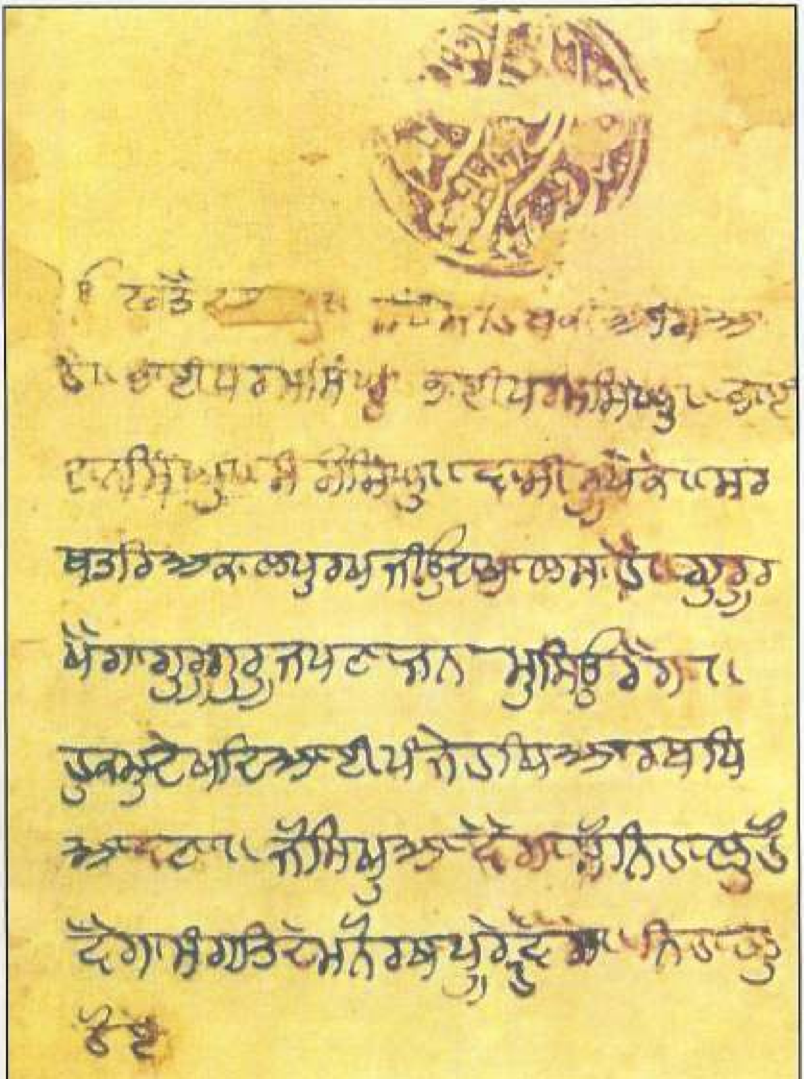
ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੁਮਾਲੇ ਨਾਲ (ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸਕੈੱਚ)
A sketch of Banda Singh Bahadur with '*farra*' (flag in turban).

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਆਸੀ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ
Banda Singh's residence at Riasi (Jammu).

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਂਦੇੜ
Gurdwara Dera Baba Banda Singh at Nander.

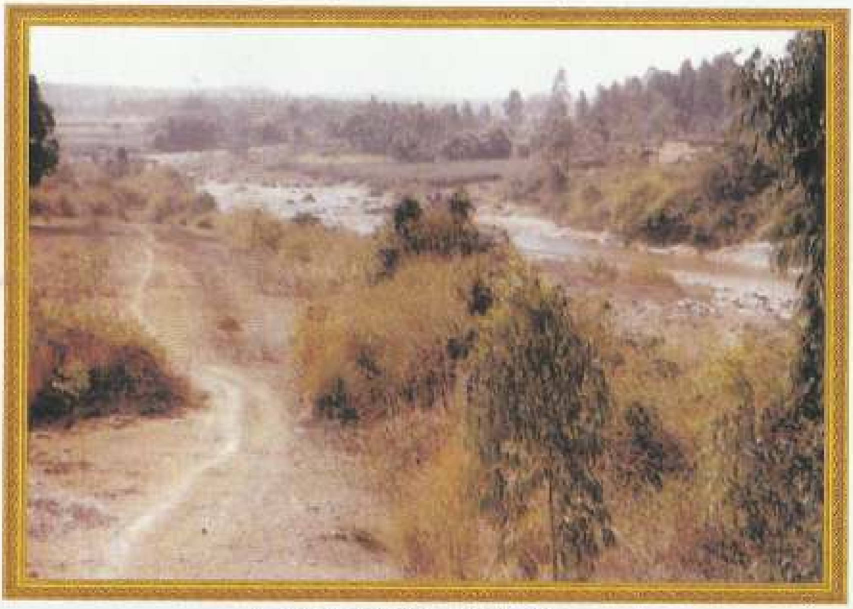

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਰੂਪੇ ਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ।

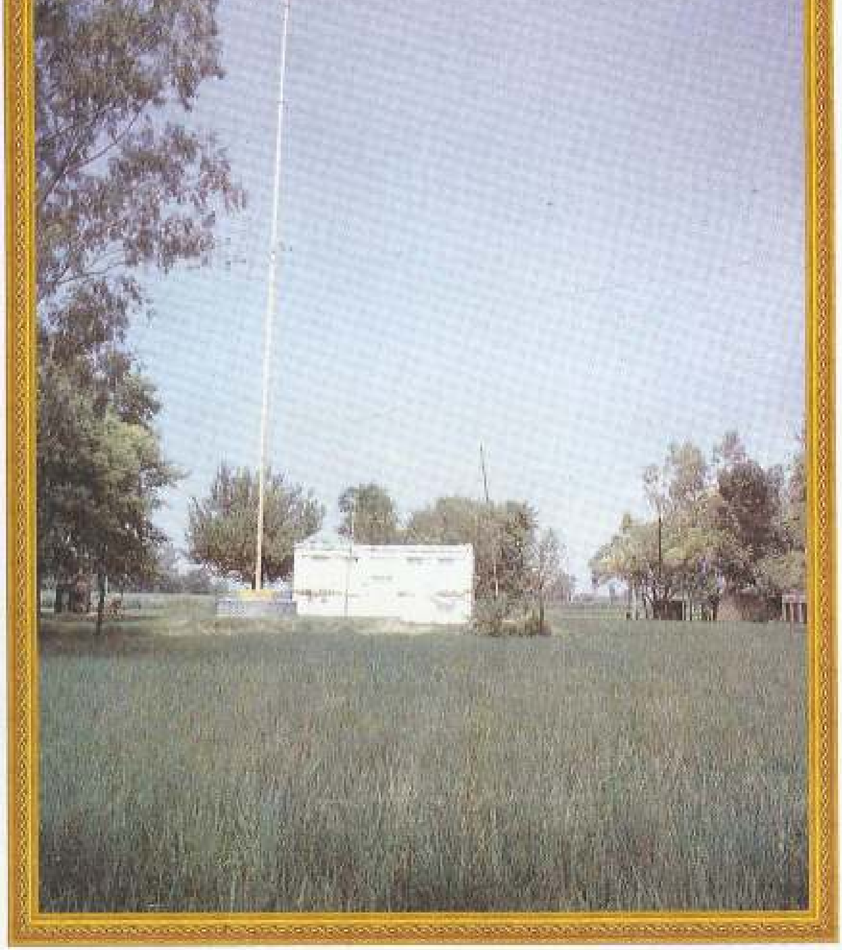
A letter written by Banda Singh to Bhai Rupa family.

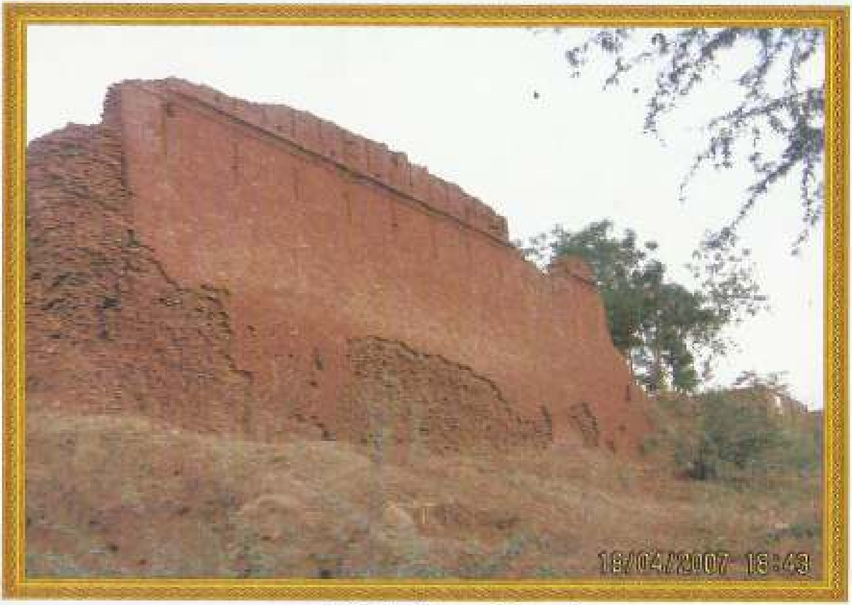
ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਦੋ ਨੀਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ
Two blue flags at the hill of Lohgarh Fort.

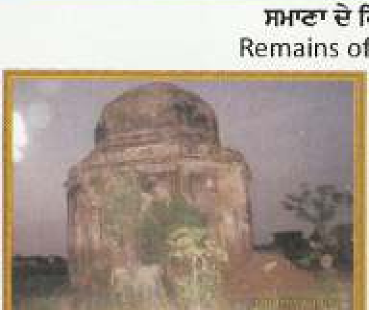
ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਹੇਠਾਂ ਸੋਮ ਨਦੀ।
Scene of river and surroundings (from the top of the Lohgarh hill).

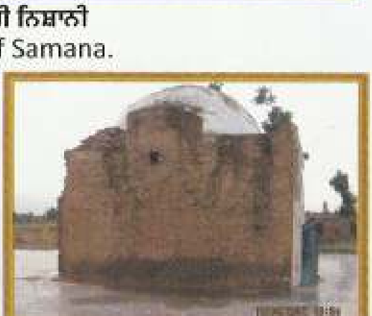

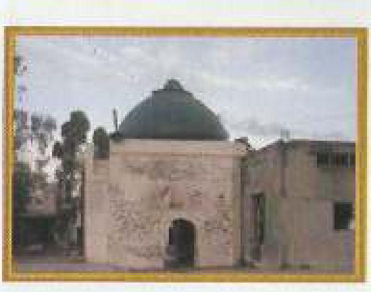
ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਜਿੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
Gurdas Nangal, from where Banda Singh and his companions were arrested (the fortress does not exist now).

ਸਮਾਣਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
Remains of the fort of Samana.

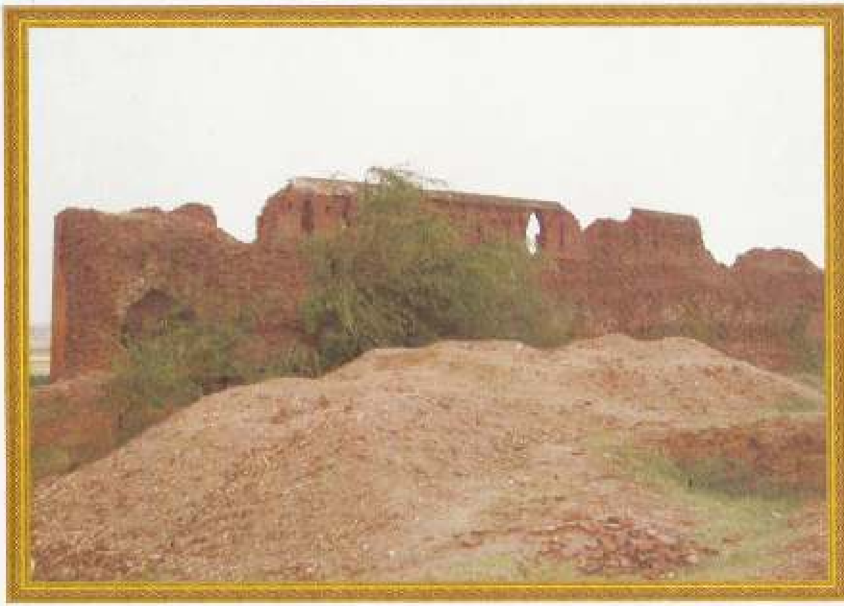

ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਜੋ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਿਮ ਯਾਦਗਾਰ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਸਮਾਣਾ, ਸਰਹਿੰਦ, ਸਢੌਰਾ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ)

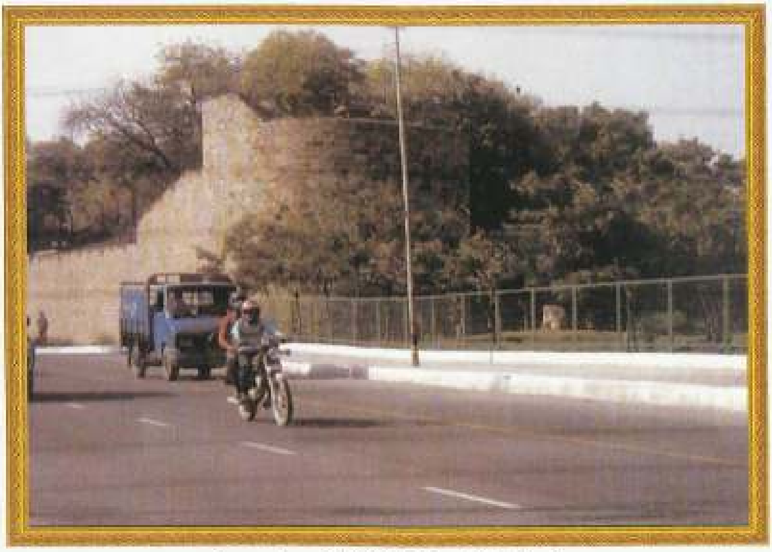
Three of several mausoleums of the Muslim holy men, from 17th century, still standing intact at Samana. This proves that Banda Singh respected even Muslims' religious shrines.

ਘੁੜਾਮ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ।
Remains of the fort at Ghuram.

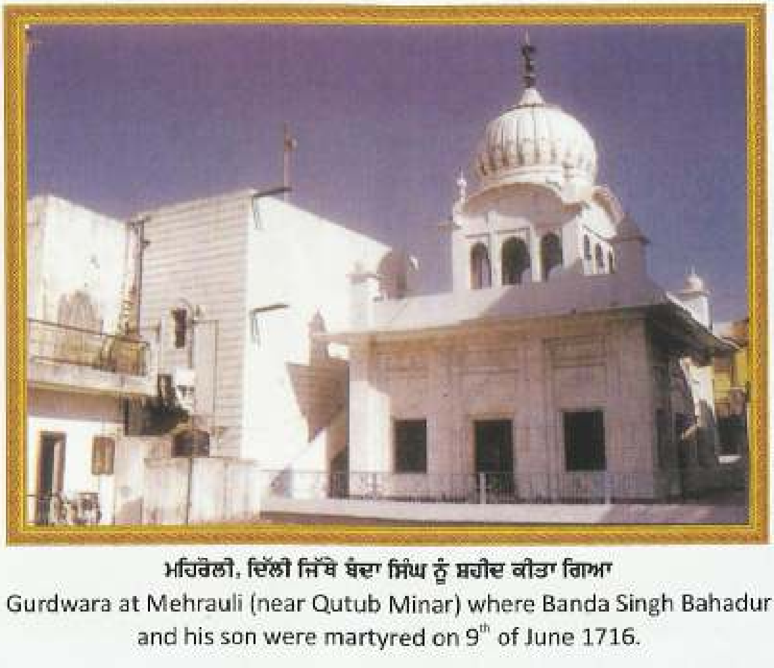

ਸਢੌਰਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ।
Remains of the fort at sadhaura.

ਸਲੀਮਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿੱਲੀ ਜਿੱਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਰਿਹਾ

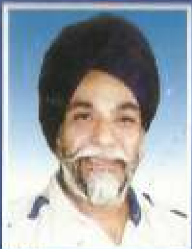
Salimgarh Qila (Behind Lal Qila) Delhi, where Banda Singh and 700 Sikhs were imprisoned in 1716.

ਮਹਿਰੌਲੀ, ਦਿੱਲੀ ਜਿੱਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

Gurdwara at Mehrauli (near Qutub Minar) where Banda Singh Bahadur and his son were martyred on 9th of June 1716.

CDS & BOOKS BY DR. HARJINDER SINGH DILGEER

(Books with mark # are out of print)

English:

* Who Are The Sikhs ? *Mini* #
* Sikhs' Struggle for Sovereignity #
* Akal Takht Sahib
* The Sikh Reference Book
* Who Are The Sikhs ? *Enlarged edition* (3rd edition in 2010)
* The Sikh Culture
* **Anandpur Sahib**
* **Encyclopedia of Jalandhar**
* **Dictionary of Sikh Philosophy**
* **Sukhmani Sahib** (Gurmkhi, Roman transliteration and English translation)
* **Nitnaym** (Gurmkhi, Roman transliteration and English translation)
* **Ravidas Baani** (Gurmkhi, Roman transliteration and English translation)
* **Spiritual Manifesto of the World: Guru Granth Sahib**
* **Banda Singh Bahadur: Great Sikh General**
* Chronology of Sikhism (forthcoming)

Punjabi:

* History of Shiromani Akali Dal
* Akal Takht Sahib
* Khalistan Di Twarikh #
* Sikh Hijackers #
* Kharku Lekh #
* Jujhru Kalam #
* Sikh Jujharvad#
* Akali Lehar Da Kalam
* Sikh Masley #
* 1955 Da Punjabi Suba Morcha
* Jaito Morchey De Akkhin Ditthe Haal (edited)
* Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee Kiven Bani
* Guru De Sher
* Sikh Philosophy Ki Hai Te Hor Lekh
* **Sikh Qaun Han?**
* **Anandpur Sahib**
* **Keeratpur Sahib**
* **Mata Gujri, Char Sahibzadei, Chalih Muktey**
* Jeewan Guru Nanak Sahib
* Jeewan Guru Angad Sahib to Guru Harkrishan Sahib
* Jeewan Guru Tegh Bahadur Sahib & Guru Gobind Singh Sahib
* **Baba Banda Singh Bahadur** (New revised edition)
* **Sikh Twareekh De Ghallugharay**
* **Sikh Twarikh:1469-2007, 5 volumes**
* **Nanakshahi Calender**
* **Nitnaym/Japuji (Punjabi vich teeka)**
* **Sikh Philosophy Di Dictionary**
* **101 Sikh Bibian** (forthcoming)
* **Bhai Mani Singh** (forthcoming)

Hindi:

* Anandpur Sahib (SGPC)
* Sikh Sabhayachaar (Delhi SGPC)
* Sikh Kaun Hain

Danish:

* Hvem Er Sikherne? #

Dutch:

* Wie Zinj De Sikh ? #

French:

* Qui Sont Les Sikhs ?

Spanish:

* Quiénes Son Los Sikhs?

Norwegian:

* Hvem Er Sikhene

CD ROM (English): The Sikh Encyclopedia

Audio CDs (Punjabi) :

1. Guru Nanak Sahib (2 CDs) 2. Guru Angad Sahib to Guru Arjan Sahib 3. Guru Hargobind Sahib to Guru Harkrishan Sahib 4. Guru Tegh Bahadur Sahib 5. Guru Gobind Singh Sahib